นฤติ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี 12

เส้นทางกู้บ้านกู้เมืองของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

จารึก วิไลแก้ว

จาก "สรุป เส้นทางเดินทัพสมัยกรุงศรีอยุธยา : กรุงศรีอยุธยาและกัมพูชา"

เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการ
จดหมายเหตุสยาม : จากกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร-จันทบูร
22-23 ก.ค. 2553

มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

สรุป
เส้นทางเดินทัพสมัยกรุงศรีอยุธยา : กรุงศรีอยุธยาและกัมพูชา

จารึก วิไลแก้ว

หลักฐานด้านเอกสารได้กล่าวถึงการทำสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกัมพูชาตลอดระยะเวลา 417 ปี ส่วนใหญ่แล้วกรุงศรีอยุธยาจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะและมักจะมีการกวาดต้อนผู้คนกลับและทรัพย์สมบัติมาด้วย และมักจะแต่งตั้งผู้ปกครองจากอยุธยา ซึ่งมักจะเกิดการกบฏเสมอจึงทำให้เกิดการสงครามต่อเนื่องตลอดมา เมื่อใดก็ตามที่ฝ่ายไทยอ่อนแอลงเพราะการสงครามกับพม่า กษัตริย์กัมพูชาจะยกทัพมากวาดต้อนราษฎรตามหัวเมืองทางตะวันออก เช่น ปราจีนบุรี นครนายก ชลบุรี ระยอง จันทบุรี ธนบุรี เป็นต้น บางครั้งยกทัพบกและทัพเรือเข้ามาล้อมถึงพระนคร แต่ก็ไม่สามารถยึดได้เพียงแต่กวาดต้อนผู้คนกลับไป

การทำสงครามกับกัมพูชาครั้งใหญ่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏในครั้งสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และพระยาละแวกแห่งกัมพูชา พ.ศ. 2075 โดยใช้ทั้งทัพบกและทัพเรือ

ทัพบก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปทางเมืองปัตตะบอง (ปัตบอง)

ทัพเรือ ไปทางปากน้ำพุทไธมาศ เข้าคลองเชิงกระชุม

แต่ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐเป็น พ.ศ. 2099 อย่างไรก็ตามพระยาละแวกก็ยอมอ่อนน้อม จะเห็นว่ารูปแบบการสงคราม

2 จดหมายเหตุสยาม :

ได้เปลี่ยนแปลงไปจากการใช้ทัพบกคือ ทัพม้า ช้างและพลเดินเท้ามาใช้ทัพเรือด้วย รวมทั้งการใช้ปืนใหญ่และปืนเล็กซึ่งมีมาแต่ครั้งการเริ่มทำสงครามกับพม่า น่าสังเกตการทำสงครามในสมัยพระราเมศวรและพระยากัมพูชา ได้มีการใช้ปืนนกสับและดินดำแล้ว (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ หน้า 8 ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ หน้า 26 และฉบับพระราชหัตถเลขาฯ หน้า 117 แต่ไม่ปรากฏในฉบับหลวงประเสริฐ)

โดยเฉพาะอย่างในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พ.ศ. 2124 ทรงโปรดให้ยกพล 100,000 คน ช้าง 800 ม้า 500 เดินทัพไปทางสถลมารคผ่านด่านจารึก (อรัญประเทศ-ตาพระยา) พระยาละแวกส่งทัพมาตั้งที่เมืองโพธิสัตว์และเมืองปัตบอง แต่ในที่สุดทัพไทยก็ล้อมเมืองละแวกได้ 3 เดือน และต้องถอยกลับเพราะขาดเสบียง (พระราชพงศาวดารฉบับพระมหาจักรพรรดิพงศ์ หน้า 225-227 ฉบับพันจันทนุมาศ หน้า 145-146 และฉบับพระราชหัตถเลขาฯ หน้า 290) แต่ฉบับหลวงประเสริฐระบุ พ.ศ. 2136

ต่อมาใน พ.ศ. 2126

1. ทรงโปรดให้เกณฑ์ทัพ 100,000 คน ช้าง 800 ม้า 500 และใช้เกณฑ์ทัพดังนี้

2. ทัพเมืองนครราชสีมาหมื่นหนึ่ง : ยกทัพไปทางตะพานทิพตะพานแสงดีเมืองเสียมราบซึ่งอยู่ทางตะวันออกและกระพงสวาย

3. ทัพเรือเมืองปากใต้ 250 ลำ ให้พระยาเพชรบุรีเป็นแม่ทัพเกณฑ์เรือลำเลียงเมืองนคร เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองไชยา 2,000 เกวียน ทัพเรือและทัพลำเลียงเป็นคนสองหมื่นสรรพไปด้วยปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิวยกไปตีเมืองป่าสักทัพหนึ่ง (บริเวณแม่น้ำโขง : เวียดนามทางใต้)

4. ทัพอาสาจามและกองทัพเมืองจันบุรี คุมเรือรบ 150 ลำ พลรบพลแจวหมื่นหนึ่งสรรพด้วยปืนใหญ่ ปืนน้อย กระสุน ดินประสิว ให้พระยาราชวังสันเป็นแม่ทัพ ตีทางปากน้ำพุทไธมาศ (บันทายมาศ) ปัจจุบันคือ เมืองฮาตินห์ เวียดนามทางใต้

สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเสด็จกรีธาทัพทางสถลมารคผ่านด่านพระจารึก (พระจฤต) ประทับรอนแรมไปก็ถึง

ตำบลค่ายทำนบ (ฉบับพันจันทนุมาศ เรียกตำบลท้ายน้ำ) และพระยานครนายก พระยาปราจีนบุรี พระวิเศษเมืองฉะเชิงเทรา พระสระบุรี ผู้รักษาค่ายฉางข้าวมาเข้าเฝ้าทรงโปรดให้พระสระบุรีคุมพล 1,000 รักษาฉางข้าวและแต่งกองตระเวนฟังราชการถึงทัพหลวง นอกนั้นให้ตามเสด็จและทัพหลวง**ตั้งเพนียด**ทรงรวมจะไป**เมืองปัตบองและนครเสียมราบ** และทรงโปรดให้พระราชมนูเป็นกองหน้ายกทัพตีเมืองปัตบองและโพธิสัตว์

ฝ่ายพระยาละแวกให้จัดทัพป้องกันเมือง ดังนี้

- เมืองปัตบอง : เมืองโพธิสัตว์ เมืองบริบูรณ์ ส่วนทัพเรือจัดลงไปป้องกันเมืองป่าสัก เมืองจตุรมุข ปากกะสัง ซึ่งจะใช้เส้นทางทัพเรือยกมาทางเมืองพุทไธมาศ เมืองสำโรงทอง เมืองเชิงกระชุม และเมืองกะปอดปะพงโสม ซึ่งจะเป็นกลุ่มที่จะรักษาปากน้ำพุทไธมาศ

กองทัพไทยเข้าตีเมืองปัตบอง เมืองโพธิสัตว์และเมืองบริบูรณ์ และตั้งล้อมเมืองละแวก กองทัพเรือพระราชวังสันยกเข้าตีเมืองพุทไธมาศได้และล้อมปากกะสัง ส่วนทัพเรือพระยาเพชรบุรีตีเมืองป่าสักและยกมาปากกะสังช่วยพระยาราชวังสัน

ทัพเจ้าพระยานครราชสีมายกเข้าตีเมืองนครเสียมราบฝั่งตะวันออกทะเลสาบและตั้งทัพที่เมืองกำพงสวาย ทั้งทัพบกและทัพเรือระดมเข้าตีเมืองละแวกได้ในที่สุด (พระราชพงศาวดารฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ หน้า 230-252 ฉบับพันจันทนุมาศ หน้า 148-160 และฉบับพระราชหัตถเลขาฯ หน้า 274-312) การสงครามครั้งนี้ฉบับหลวงประเสริฐ ระบุ พ.ศ. 2146

ในการสงครามครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรฯ ทรงใช้ทัพบก 2 ทัพ คือ ทัพหลวงและทัพเมืองนครราชสีมา และทัพเรือ 2 ทัพ

ทัพบก : ทัพหลวงยกออกจากกรุงศรีอยุธยามาทางตะวันออกซึ่งจากเส้นทางที่ได้สำรวจทางโบราณคดีและประกอบแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ จะผ่านพิหานแดง (พิหารแดง) บ้านนาเมืองนครนายก ประจันตคาม (ด่านกระแจะ) ด่านหนุมาน (กบินทร์บุรี) ด่านพระปรง (อำเภอสระแก้ว) ช่องตะโก ด่านพระจารึกหรือพระจฤต (อรัญประเทศ- ตาพระยา) ตำบลทำนบ (ซึ่งคงอยู่ในระหว่างอรัญประเทศและพระตะบอง (ปัตบอง) คงจะเป็นศรีโสภณในปัจจุบัน ด่านพระจารึกและตำบลทำนบปรากฏใน

พระราชพงศาวดาร) ตำบลเพนียด ปัตบอง โพธิสัตว์ และละแวก

ส่วนกบแจะปรากฏในเส้นทางเดินทัพสมัยก่อนกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 และสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองประจันตคาม[1]

ในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ปรากฏเส้นทางด้านตะวันออก คือ กรุงเก่า บ่อโพง พระแก้ว พิหารแดง (ตรงจุดนี้มีเส้นทางเขาพระนมโยงแยกทางสระบุรีขึ้นเมืองนครราชสีมา) บ้านนา เมืองนครนายก เมืองประจีน เมืองใหม่ ด่านหนุมาน (ยกขึ้นเป็นเมืองกบินทร์บุรีสมัยรัชกาลที่ 3) ช่องตะโก ด่านพระปรง ยางเก้าต้น หนองสะโม่ง ด่านพระจาฤก

ทัพเมืองนครราชสีมา : ยกลงมาทางเมืองเสียมราบและกระพงสวาย

ทัพเรือ 2 ทัพ

1. ทัพพระยาเพชรบุรี : รวมทัพเรือปากใต้และแล่นไปทางชายฝั่งตะวันออกของไทยเข้าตีเมืองป่าสักซึ่งตั้งบริเวณปากน้ำโขงเวียดนามทางด้านตะวันออกเฉียงใต้

2. ทัพพระยาราชวังสัน : รวมทัพอาสาจามและเมืองจันทบูร แล่นไปทางชายฝั่งตะวันออกเข้าตีเมืองพุทไธมาศ (บันทายมาศ) : ปัจจุบันคือเมืองฮาตินห์ ซึ่งอยู่ทางเวียดนามตะวันออกเฉียงใต้

ทัพเรือรวมกันตีเมืองบริเวณปากกะสันซึ่งเป็นบริเวณที่แม่น้ำโขงแยกสาขาออกเป็น 2 แห่ง แล้วแล่นไปตามลำน้ำโขงและเข้าล้อมเมืองละแวกพร้อมทัพหลวงและทัพเมืองนครราชสีมาจับพระยาละแวกและพระศรีสุธรรมาธิราช

จะเห็นได้ว่าการสงครามครั้งนี้จะใช้ทัพบก 2 ทัพ คือ ทัพเมืองนครราชสีมาตีโอบทะเลสาบเขมรด้านตะวันออก ส่วนทัพหลวงตีโอบทางด้านตะวันตก พร้อมกับทัพเรือ 2 ทัพ เพื่อปิดทางหนีออกทะเลและการช่วยเหลือจากญวน นอกจากนี้ยังขนเสบียงอาหารมาทางเรือด้วยและการมาตั้งยุ้งฉางเพื่อทำนาที่ตำบลทำนบ ซึ่งเป็นเส้นทางเดินทัพผ่านและตั้งอยู่ระหว่างด่านพระจารึกและเมืองพระตะบอง (ปัตบอง) จึงทำให้ทัพกรุงศรีอยุธยามีชัยชนะ ซึ่งในการสงครามครั้งแรกจะใช้เพียงทัพหลวงเดินทางตามเส้นทางตะวันออกและเข้าตีเมืองละแวกโดยตรงจึงขาดเสบียงอาหาร

และกำลังสนับสนุนและการปิดล้อมทางเส้นทางน้ำ

สมัยสมเด็จพระนเรศวรฯ จึงได้กัมพูชาไว้ในอำนาจปกครองแต่ก็ให้เขมรปกครองกันเองจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ซึ่งบางครั้งก็มีการกบฏบ้างโดยกลุ่มผู้ปกครองอีกกลุ่มมักจะไปขอกำลังญวนมาช่วยทำสงคราม กรุงศรีอยุธยาก็ส่งกำลังไปปราบและมีการนำตัวประกันมาไว้ที่กรุงฯ ภายหลังกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ 2 กัมพูชาหรือเขมรก็เป็นอิสระอีกครั้งและมักจะมีการแย่งชิงกันเองระหว่างเครือญาติ

ดังนั้นเส้นทางเดินทัพทางด้านตะวันออกจึงเป็นเส้นทางสำคัญมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นตอนปลาย ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

1. เส้นทางเดินทัพในสมัยอยุธยาตอนต้น : จะใช้เส้นทางบกเป็นสำคัญ โดยเดินทัพไปทางตะวันออกและเข้าตีเมืองกัมพูชา

2. เส้นทางเดินทัพสมัยอยุธยาตอนกลาง : ตอนปลาย จะใช้เส้นทางบกและทางน้ำ

ระยะแรก

2.1 เส้นทางบก : การเดินทัพไปทางตะวันออกผ่านด่านพระจฤตหรือพระจารึกเมืองปัตบอง (พระตะบอง) เมืองโพธิสัตว์และเมืองละแวก

2.2 เส้นทางน้ำ : ทัพเรือเลียบไปชายฝั่งตะวันออกเข้าปากน้ำพุทไธมาศ

ระยะที่ 2

2.1 เส้นทางบก : การเดินทัพไปทางตะวันออก ผ่านด่านพระจารึกตำบลทำนบ ตำบลเพนียด เมืองปัตบอง เมืองโพธิสัตว์ เมืองละแวก

2.2 เส้นทางบก : ทัพเมืองนครราชสีมาทางตะวันออกเฉียงเหนือลงไปตีเมืองเสียมราบและกระพงสวาย

2.3 เส้นทางน้ำ : ทัพเรือพระยาเพชรบุรีคุมหัวเมืองปากใต้เลียบไปทางชายฝั่งตะวันออกเข้าตีเมืองป่าสักตั้งบริเวณปากน้ำแม่น้ำโขง

2.4 เส้นทางน้ำ : ทัพเรืออาสาจามและเมืองจันทบูร เลียบไปตามชายฝั่งทะเล เข้าตีเมืองพุทไธมาศ (บันทายมาศ) ปัจจุบัน คือ เมืองฮาติน์ ทัพเรือรวมกันตีเมืองละแวกจากเส้นทางน้ำ

หลักฐานทางโบราณคดีตามแนวเส้นทางเดินทัพด้านตะวันออก

1. วัดพิชัยสงคราม : ตำบลกะมัง อำเภอเมืองพระนครศรีอยุธยา พบแนวค่ายจากภาพถ่ายทางอากาศและพระพุทธรูปหินทราย ศิลปะอยุธยา

2. บ้านหันตรา : หมู่ 4 ตำบลหันตรา อำเภอเมืองพระนครศรีอยุธยา ในบริเวณวัดหันตรา พบโบราณสถานเป็นลักษณะวิหารสมัยอยุธยาและพระพุทธรูปหินทรายแตกหักจำนวนหนึ่ง

3. บ้านธนู : หมู่ 1 ตำบลธนู อำเภออุทัย เป็นทางแยกระหว่างวัดหันตราไปทางทิศตะวันออกเลียบคลองอุทัยไปถึงอำเภออุทัย

4. บ้านข้าวเม่า : อำเภออุทัยปรากฏชื่อในพงศาวดารในครั้งพระยากำแพงเพชรตีฝ่าวงล้อมพม่าออกจากวัดพิชัยเช่นเดียวกับบ้านหันตรา ในบริเวณนี้เดิมมีวัดสมัยโบราณหลายแห่งแต่ก็ถูกสร้างวัดใหม่ ซึ่งมีเรื่องเล่าต่อกันว่าเมื่อทัพพระยากำแพงเพชรผ่านมาชาวบ้านก็ให้เสบียงอาหารเป็นข้าวเม่า

5. วัดจำปา : ตำบลอุทัย อำเภออุทัย เดิมพบโบราณสถานประเภทวิหารและพระพุทธรูปหินทราย แต่ก็ถูกปรับปรุงซ่อมแซมใหม่จนหมดสภาพไปในที่สุด

6. บ้านคลองชนะ : ตำบลอุทัย อำเภออุทัย พื้นที่บริเวณนี้เป็นรูปโค้ง มีพงแขมและป่าขนากจำนวนมากและต้นกระทุ่มขนาดใหญ่เป็นแนวตามคลอง จึงเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมในการต่อสู้ซึ่งผู้ใหญ่บ้านกล่าวว่าคนรุ่นก่อนเล่าให้ฟังว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินรบชนะพม่าที่บริเวณคลองแห่งนี้จึงเรียกกันว่า “คลองชนะ” ต่อกันเรื่อยมาและเคยพบโบราณวัตถุเช่น หอก ง้าว เป็นต้น และพื้นที่ปลายคลองชนะห่างจากจุดนี้ราว 2 กิโลเมตร พบเครื่องปั้นดินเผาและโบราณวัตถุจำนวนมาก

7. อำเภออุทัย : พบกลุ่มโบราณสถานสมัยอยุธยาแต่สภาพชำรุดมาก ซึ่งมีเรื่องเล่ากันว่าทัพพระยากำแพงเพชรตีฝ่าวงล้อมออกมาจากวัดพิชัยตามเส้นทางคลองอุทัยซึ่งมีสภาพเป็นป่าไผ่ตามแนวชาวคลองที่เหมาะในการซุ่มโจมตีข้าศึก และเดินทัพไปสว่างที่พื้นที่นี้จึงเรียกกันต่อมาว่า “อุทัย” จนถึงปัจจุบันนี้

8. บ้านสามบัณฑิตย์ (สำบัณฑิต) ตำบลสามบัณฑิตย์ อำเภออุทัย ในบริเวณวัดสามบัณฑิตย์ได้พบโบราณสถานอยู่ทางทิศตะวันตก ประมาณ 200 เมตร และมีคลองหนองน้ำล้มผ่านทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ลักษณะเนินโบราณสถานขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 35 เมตร อยู่สูงจากพื้นนาราว 2 เมตร มีต้นมะขามเทศใหญ่ขึ้นอยู่กลางเนิน พบเศษอิฐแตกกระจายอยู่ทั่วไป และพระพุทธรูปหินทรายสีขาวเหลือเฉพาะส่วนบนเป็นศิลปะอยุธยา เนินโบราณสถานแห่งนี้อยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

9. บ้านโพธิสาวหาญ (โพสามหาวหรือโพสังหาร) หมู่ 3 ตำบลโพธิสาวหาญ ตำบลอุทัย ในบริเวณวัดโพธิสาวหาญเดิมเป็นวัดร้างสมัยอยุธยา ต่อมาทางวัดได้สร้างโบสถ์ใหม่ทับลงไปบนวิหารเก่าและพบเศษเครื่องถ้วยชามจำนวนมาก นอกจากนี้ในบริเวณวัดยังพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายสีขาวศิลปะอยุธยา จำนวน 3 องค์

สภาพพื้นที่เป็นทุ่งโล่งมีคลองโพธิสาวหาญผ่านเส้นทางด้านทิศใต้ของวัด นอกจากนี้ยังมีการสร้างศาลเจ้าแม่โพธิสาวหาญ[2] ซึ่งมีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่า ทหารคู่พระทัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคือขุนหาญได้กลับมาบอกทางบ้านให้เตรียมตัวให้พร้อมเพราะว่ากรุงใกล้จะแตกแล้ว เมื่อพม่าตามทันก็ได้สู้กันกับทัพพระเจ้าตาก บางท่านก็เล่าว่า เมื่อพม่าตามมาทันนั้นบรรดาหญิงสาวในหมู่บ้านได้รวมกันกับทหารต่อสู้กับพม่า หรือมีหญิงสาวหนีเข้าไปในโพรงไม้ เมื่อพม่าตามมาทันจึงเอาหอกแทงจนเสียชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับพงศาวดารที่ทัพพระเจ้าตากสินฯ ได้รบกับพม่าครั้งแรกที่นี่

10. บ้านพรานนก : หมู่ 2 ตำบลโพธิสาวหาญ อำเภออุทัย จากการสำรวจในพื้นที่ได้พบกลุ่มเครื่องสังคโลก เครื่องถ้วยจีนและเศษเครื่องปั้นดินเผากระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นชุมชนสมัยอยุธยา และที่วัดพรานนกยังมีพระพุทธรูปหินทรายสีแดงศิลปะอยุธยา

นอกจากนี้มีเรื่องเล่า[3]กันว่า พื้นที่ที่ทัพสมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จออกมานั้นเป็นป่าทึบตามแนวลำคลอง โดยเฉพาะตำบลไผ่ลิง มีป่าไผ่หนาแน่นมาก จึงทำให้ทัพพม่าตามไม่ทัน และทัพพระองค์เดินทางมาถึงอำเภออุทัยก็สว่างพอดี เมื่อมาถึงบ้านโพธิสาวหาญชาวบ้านก็ให้เสบียงอาหาร นอกจากนี้ในเขตบ้านพรานนกยังมีนายพรานคนสำคัญชื่อ เฒ่า

ทองคำ มีอาวุธประจำตัวคือ หน้าไม้และหมาล่าเนื้อ ซึ่งช่วยรวบรวมเสบียงอาหารและนำทาง ยังมีพื้นที่เกี่ยวข้องคือ บ้านหลวง เป็นที่ตั้งทัพก่อนรบพม่าที่บ้านพรานนก และเส้นทางผ่านคือ หนองปลิง หนองสะเดา ข้ามหนองแค มีห้วยจระเข้ ทุ่งฟ้าแลบ ฟ้าร้อง คลองเรือ คลองหมู วิหารแดง บ้านนา เดิมเป็นเส้นทางเดินทางของโขลงช้าง ซึ่งจากพงศาวดารได้กล่าวถึงการรบของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ขณะนั้นมียศเป็นพระยากำแพงเพชรระหว่างทัพม้าของพระองค์และพม่า (5 ต่อ 30) โดยล่อให้พม่าเข้ามาในระยะทางปืน ทัพม้าพม่าแตกไปถึงทัพพลเดินเท้า 2,000 คน ที่ติดตามมา

11. บ้านหลวง : หมู่ 4 ตำบลโพธิสาวหาญ อำเภออุทัย ลักษณะพื้นที่ในบริเวณนี้เป็นเนินสูงเช่นเดียวกับบ้านพรานนกและบ้านโพธิสาวหาญ ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านพบเนินโบราณสถานและทางทิศตะวันตกห่างจากบ้านหลวงราว 300 เมตร ก็พบเนินโบราณสถานและเศษเครื่องปั้นดินเผากระจายทั่วไป ซึ่งอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

กลุ่มชาวบ้านบ้านหลวงมีอาชีพซื้อและขายวัว ควาย ซึ่งต้องใช้วิธีไล่ต้อนไปตามทุ่งนาในระหว่าง พ.ศ. 2505-2520 โดยจะไปซื้อวัว ควายที่วิหารแดงหรือบ้านนาและนครนายกครั้งละ 30-40 ตัว โดยมีเส้นทางดังนี้

1. วิหารแดง-บ้านหลวง จะพักค้างคืนที่บ้านหนองตาเดื้ยง เขตอำเภอหนองแค รุ่งเช้าออกเดินทางมาบ้านถึงประมาณ 4 โมงเย็น (16.00)

2. บ้านนา-บ้านหลวง ใช้เวลาประมาณ 2 คืน จากบ้านนามาพักค้างคืนที่วัดบ้านดอนใต้ วิหารแดง คืนที่ 2 มาพักที่บ้านตะเฆ่ เขตอำเภอหนองแค พอรุ่งเช้าประมาณ 8 โมงเช้า (08.00 น.) ออกเดินถึงบ้านหลวงราว 11.00-12.00 น.

3. นครนายก-บ้านหลวง ใช้เวลาประมาณ 4 คืน[4]

3.1 พักที่บ้านกลางนา

3.2 พักที่บ้านเกาะมะขาม

3.3 พักที่บ้านหนองตะเฆ่

3.4 พักที่บ้านหนองพระบาง (หนองแค)

ดังนั้นเส้นทางจะผ่านจุดต่างๆ คือ บ้านหลวง หนองสะเดา หนอง

บน โคกสลุต หนองแค หนองตะเฆ่ หนองหมู วิหารแดง บ้านพริก บ้านนา เขาชะโงก นครนายก บ้านหลวง หนองไม้ซุง อุทัย และอยุธยา

12. บ้านหนองไม้ซุง (หนองไม้ซุงหรือหนองไม้ซุ้ม) หมู่ 8 ตำบลหนองไม้ซุง อำเภออุทัย เส้นทางที่ทำเข้าหมู่บ้านตัดผ่านแนวโบราณสถานซึ่งเป็นของวิหารและเจดีย์ ขนาดกว้าง 20.90 เมตร ยาว 40.50 เมตร ด้านทิศเหนือที่ติดกับเนินโบราณสถานมีเนินดินต่อเนื่องกันไปขนาด 100 x 100 เมตร พบเศษเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมากและหม้อดินขนาดสูง 15 ซม. มีกระดูกบรรจุอยู่ภายใน ชาวบ้านเรียกบริเวณนี้ว่า "โคกวัดเจดีย์หัก" จากการสอบถามชาวบ้านทราบว่าส่วนยอดเจดีย์ได้หักลงไปเมื่อ 60 ปีก่อนจึงเรียกชื่อ เจดีย์หัก

หนองไม้ซุง ปรากฏในพงศาวดารสมัยกรุงธนบุรีว่า เป็นเส้นทางผ่านของทัพสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ไปยังเมืองจันทบุรี

13. หนองปลิง : หมู่ 4 ตำบลหนองปลิง อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี พื้นที่บริเวณนี้เป็นเนินดินสูงพ้นระดับน้ำและเดิมมีป่าไม้ เช่น ประดู่ สะแก ตะโก และมีหนองน้ำหลายแหล่งซึ่งมีปลิงมาก จึงมักเรียกกันว่า หนองปลิง เส้นทางเดินโบราณจากหนองปลิงผ่านหนองสะเดา หนองเบน โคกสลุต โคกสว่าง หนองแค หนองตะเฆ่ หนองหมู วิหารแดง[5]

14. หนองสะเดา : หมู่ 3 ตำบลหนองปลิง อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี เคยขุดพบโบราณวัตถุประเภทหินบดยา (หินทราย) ยาว 23 ซม. เส้นผ่าศูนย์กลาง 8 ซม. บริเวณห่างบ้านผู้ใหญ่ราว 500 เมตร พบเนินดินถูกไถซึ่งมีเศษเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก เป็นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ทวารวดี)[6] นอกจากนี้ยังมีเจดีย์ก่อด้วยอิฐ แต่ถูกโรงงานกระเบื้องสร้างทับ และเมื่อประมาณ 100 กว่าปีที่ผ่านมา พื้นที่บริเวณนี้มีสัตว์ป่า เช่น ช้างป่า เสือ และยังเคยพบเส้นทางไล่ต้อนควายเป็นระยะทางเริ่มมาจากบ้านนาเริ่ง (บ้านนาปัจจุบัน) ซึ่งมีเจ้าพ่อหมื่นรามเป็นหัวหน้าในการต้อนควายไปขายที่อยุธยาเส้นทางแบบนี้ชาวบ้านมักเรียกกันว่า "เหมือง"

15. บ้านหนองขาม : หมู่ 3 ตำบลไผ่ต่ำ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี พบกลุ่มโบราณสถานริมคลองโคกสลุตทั้งทางฝั่งตะวันออกและตะวันตก อยู่ด้านหลังโรงงานกระเบื้องเคลือบโบราณสถานเดิมอยู่ทางฝั่งตะวันออกแต่ย้ายมาทางฝั่งตะวันตกเมื่อประมาณ 100 ปี อย่างไรก็ตาม

พบเศษเครื่องปั้นดินเผาหลายประเภท เช่น เครื่องสังคโลก เครื่องถ้วยจีน สมัยเหม็งและหม้อดินเผา ชุมชนบริเวณนี้จึงอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

16. บ้านนาเริ่ง : หมู่ 2 ตำบลกุ่มหัก อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ในบริเวณนี้มีเนินโบราณสถานซึ่งเรียกกันว่า ศาลเจ้าพ่อหมื่นราม พบเศษเครื่องปั้นดินเผา เช่น เครื่องปั้นดินเผาเนื้ออ่อนและเนื้อแกร่ง เครื่องสังคโลก เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง-เซ็ง ไหเคลือบสีน้ำตาลจากเตาแม่น้ำน้อยนอกจากนี้ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านยังนำไปสำรวจบริเวณบึงนาเริ่งมีพื้นที่ประมาณ 50 ไร่ และมีเนินอยู่ตรงกลางแต่ไม่สามารถข้ามไปสำรวจได้เพราะในฤดูฝนน้ำจะลึกราว 1 เมตร อย่างไรก็ตามพบว่าเนินดินรอบๆ บึงนางเริ่ง มีเศษเครื่องปั้นดินเผาเช่นเดียวกับเนินโบราณสถาน ในบริเวณนี้เดิมเป็นบึงใหญ่และเป็นป่ารกทึบซึ่งมีการนำช้างหลวงมาเลี้ยงที่นี่ คงเป็นช้างที่ได้จากคล้องที่เพนียดบ้านนาในระหว่างสมัยรัชกาลที่ 5 และยังเป็นเส้นทางผ่านไปยังเพนียดที่กรุงศรีอยุธยา

17. บ้านหนองตะเฆ่ : หมู่ 6 ตำบลหนองจระเข้ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ในตำบล[7]หนองจระเข้ ในเขตนี้มีวัดร้างหลายแห่ง เช่น วัดหนองไร่ เขตหมู่ 1 วัดหนองรี เขตหมู่ 2 วัดหนองโสน เขตหมู่ 3 วัดบ้านลาด เขตหมู่ 5

ในเขตวัดหนองเฆ่พบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งตอนปลาย

ในเขตวัดหนองรีพบเศษเครื่องปั้นดินเผาเนื้ออ่อน (earthenware) เศษเครื่องถ้วยจีนเขียนลายสีน้ำเงินใต้เคลือบขาวสมัยเหม็งและเซ็ง

- วัดหนองโสน เป็นวัดร้างมากกว่า 100 ปี
- วัดบ้านลาด : พบเศษอิฐและเศษเครื่องปั้นดินเผาเนื้อแกร่ง (stoneware) ประเภทไหกระจายอยู่ทั่วไป [8]

18. บ้านหนองจอกใหญ่ : หมู่ 11 ตำบลโคกแย้ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ในบริเวณหมู่บ้านมีวัดหนองจอกร้างแต่ตัวโบราณสถานหมดสภาพไปแล้ว อย่างไรก็ตามพบเศษเครื่องปั้นดินเผาเนื้ออ่อน (earthenware) เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง

19. วัดเขาเทพพนม : อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี : ในบริเวณนี้ปรากฏชื่ออยู่ในแผนที่เส้นทางยุทธศาสตร์รัชกาลที่ 1 ว่า “ชะนบโยง” เป็นจุดผ่านของเส้นทางเดินทัพที่สำคัญ เดิมเขาพนมยงค์เรียกว่า “เขาตา

แป้น” เพราะนายแป้นมาอยู่อาศัยเป็นคนแรก เป็นพื้นที่เขาและมีต้นไม้มาก เช่น ไม้ไผ่ ไม้ประดู่ ไม้มะค่าแต้ ไม้มะค่าโมง ต่อมาชาวบ้านเข้ามาบุกเบิกและฟันทิ้งซึ่งบางส่วนก็นำมาใช้ประโยชน์และใช้ประโยชน์พื้นที่รอบๆ เขาทำนา น่าสังเกตพื้นที่รอบๆ เขา และอำเภอหนองแคมีหนองน้ำหลายแห่ง จึงเป็นที่อยู่อาศัยของช้างป่าจำนวนมาก นอกจากนี้ยังเป็นที่เลี้ยงช้างหลวง จึงทำให้เรียกพื้นที่บางแห่งว่า “หนองช้าง” ซึ่งมีคอกช้างใหญ่อยู่ที่ตำบลนาเริ่ง อำเภอหนองแค อยู่ใกล้วัดนาเริ่ง (ร้าง) เมื่อประมาณ 100 กว่าปีมาแล้วจะมีการต้อนช้างหลวงมาไว้ที่นี่และคัดตัวสวยๆ ไปใช้งาน นอกจากนี้ยังมีคอกช้างที่เขตบ้านหนองเขื่อนช้าง (เขื่อนคอก)

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าต่อมาว่า ในบริเวณปากข้าวสาร เขตอำเภอเมือง ห่างจากเขาเทพพนม ราว 5 กิโลเมตร มีเรือสำเภาขนนางสนมกำนันมาล่มและนำข้าวสารตาก จึงเรียกกันว่าตำบลตากข้าวสาร และวัดร้าง 2 แห่ง วัดตากข้าวสารเหนือและวัดตากข้าวสารใต้ (ปัจจุบันอยู่ในเขตทหาร) และบริเวณนี้ยังปรากฏในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 1 เรียก “ดงทุเรียน” ซึ่งปัจจุบันยังมีต้นทุเรียนเหลืออยู่ 2 ต้น

ส่วนวัดเขาเทพพนมเดิมตั้งอยู่เชิงเขาเรียก วัดเตย เพราะมีต้นเตยมาก ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดสนมไทย วัดไทยเจริญและวัดเทพพนมยงค์คีรีรัตนารามในที่สุดและได้ย้ายขึ้นไปอยู่บนเขาราว 37 ปีแล้ว ชื่อวัดจึงมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องตำนานด้วย โดยเฉพาะการสร้างศาลาการเปรียญทับลงไปบนวิหารเก่า ขณะก่อสร้างได้พบพระพุทธรูปขนาดใหญ่ทำด้วยหินทรายขาวหลายองค์แต่มีสภาพแตกหัก (ปัจจุบันอยู่ที่วัดป่าบำเพ็ญธรรมสุทธิมรรคคีรี ห่างออกไปราว 3 กิโลเมตร) และยังพบตลับหรือผอบดินเผามีฝาปิดฝังอยู่กลางวิหารและมีฟันมนุษย์อยู่ 5 ซี่ หลักฐานตลับสูญหายไปแล้ว

ในพื้นที่ใกล้เขาพนมยงค์มีเขาโบสถ์อยู่ทางทิศเหนือซึ่งเรื่องเล่าถึงกัน การแตกทัพของทหารกรุงศรีอยุธยามาอาศัยอยู่คงจะเป็นครั้งก่อนเสียกรุงฯ ครั้งที่ 2 ที่บ้านเมืองระส่ำระสาย จึงมีบรรดาทหารที่แตกทัพออกไป ทัพพระยากำแพงเพชรก็ผ่านมาทางด้านนี้เช่นเดียวกัน ข้อมูลจากการสัมภาษณ์คุณลุงจ้อง ทับภู[9] จึงสอดคล้องกับหลักฐานพงศาวดาร

การสำรวจทางทิศตะวันตกของเขาพนมยงค์ราว 1 กิโลเมตร ได้

พบเนินดินขนาดใหญ่ซึ่งมีการก่อสร้างฮวงซุ้ยไว้ 1 แห่ง ในบริเวณนี้ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผาจากแหล่งเตาในประเทศไทย อาทิ เครื่องสังคโลก ไหเนื้อแกร่งจากเตาเกาะน้อย-ป่ายาง ศรีสัชนาลัย เครื่องเคลือบสีน้ำตาลจากเตาบ้านกรวด บุรีรัมย์ เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงเหม็ง พื้นที่บริเวณนี้จึงมีชุมชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยลพบุรี-อยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 17-23

20. บ้านลำ : หมู่ 5 ตำบลหนองสรวง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี การขุดลอกคลองลำศาลาของกรมชลประทานและผู้ใหญ่บ้าน[10] ได้พบเสาไม้หลายต้นและกระเบื้องมุงหลังคาแบบกาบกล้วยจำนวนมาก และเครื่องปั้นดินเผาประเภทครกในบริเวณริมคลอง ซึ่งบรรพบุรุษของผู้ใหญ่ที่เข้ามาอยู่อาศัยก็ไม่เคยพบมาก่อนในระหว่าง 100 ปีที่ผ่านมา โบราณสถานแห่งนี้ควรอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย

21. บ้านวังขอน : หมู่ 11 ตำบลหนองสรวง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี ในบริเวณหมู่บ้านห่างจากแนวถนนราว 200 เมตร และอยู่ทางทิศใต้ของหนองโพประมาณ 500 เมตร พบโบราณสถานก่อด้วยอิฐขนาด 10x20 เมตร ซึ่งเป็นลักษณะวิหารและพบเศษเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งทั่วไปอยู่ สมัยอยุธยาบริเวณนี้เป็นจุดผ่านของเส้นทางระหว่างหนองแค และอำเภอบ้านนา จังหวัดนครนายก ประกอบกับการมีแหล่งน้ำใหญ่ คือ หนองโพ และลำคลอง จึงเป็นเส้นทางที่สำคัญอีกจุดหนึ่งของการเดินทัพ

22. บ้านนา : อำเภอบ้านนา จังหวัดนครนายก ทางทิศใต้ของอำเภอประมาณ 1 กิโลเมตร มีหนองน้ำใหญ่เรียกว่า หนองกะเริ่งและทางทิศเหนือราว 1 กิโลเมตร มีคอกหรือเพนียดช้างในสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ บางครั้งชาวบ้านเรียกพื้นที่นี้ว่า “นาเริ่ง” นอกจากนี้ตามแนวลำคลองบ้านนาพบชุมชนสมัยอยุธยากระจายอยู่ทั่วไป (โครงการสนองแนวพระราชดำริ, 2535) นาเริ่งปรากฏในเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อพระองค์เสด็จยกทัพออกจากวัดพิชัยและตีฝ่าวงล้อมของพม่า (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ภาคที่ 65)

23. เมืองนครนายก : ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนครนายก โดยใช้แนวแม่น้ำเป็นคูเมืองธรรมชาติทางด้านทิศเหนือ ใต้และตะวันออก ส่วนทาง

ด้านทิศตะวันตกใช้วิธีการขุดแนวคูเมืองให้เชื่อมกับด้านทิศเหนือ และใต้ คันกำแพงด้านทิศตะวันตกใช้เป็นรากฐานของถนน ส่วนทางด้านอื่นๆ หมดสภาพแล้ว นอกจากนี้ยังเคยพบปืนใหญ่ในบริเวณเมือง

เมืองนครนายกปรากฏชื่อในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นกลุ่มเมืองด้านตะวันออกเขมรมักจะเข้ามารุกรานและกวาดต้อนผู้คนเสมอ เมื่อกรุงศรีอยุธยาติดพันการสงครามกับพม่า กรุงศรีอยุธยาจึงต้องยกทัพไปปราบปรามอยู่เสมอ และเกณฑ์ชาวนครนายกเข้าร่วมทำสงคราม

24. **วัดบางคาง** : หมู่ 5 ตำบลรอบเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำปราจีนบุรี บริเวณนี้เคยเป็นวัดร้างมาก่อน มีเรื่องเล่ากันว่า ทัพเสด็จพระเจ้าตากสินฯ มาข้ามแม่น้ำบริเวณนี้และเรียก บางคาง เพราะกองทัพมาพักค้างแรม นอกจากนี้ยังพบเศษเครื่องปั้นดินเผา เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง ชุมชนบริเวณนี้จึงอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

25. **วัดกำแพง (ร้าง)** : หมู่ 1 ตำบลรอบเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปราจีนบุรีทางทิศตะวันตกห่างจากวัดบางคางลงมาทางใต้ราว 1 กิโลเมตร พบเนินโบราณสถานขนาด 21.50 x 45.30 เมตร ประกอบด้วยเจดีย์และวิหารซึ่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเข้าหาแนวฝั่งแม่น้ำ และมีเจดีย์รายด้านข้างวิหารบางส่วนพังลงแม่น้ำไป มีเศษอิฐแตกหัก เศษกระเบื้องมุงหลังคาและเครื่องปั้นดินเผาทั่วไป

26. **วัดกุฎิ (ร้าง)** : ตำบลรอบเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ราว 200 เมตร พบเศษอิฐบนเนินดินทั่วไปแต่ถูกถมสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิบางส่วน นอกจากนี้ยังมีวัดตลาด (ร้าง) แต่ถูกถมปลูกต้นไม้แล้ว ทั้งวัดกำแพง วัดกุฎิและวัดตลาดอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา ชุมชนกลุ่มแรกๆ คงจะตั้งอยู่ในบริเวณกลุ่มโบราณสถานแห่งนี้ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ย้ายเมืองไปตั้งที่บริเวณเมืองปราจีนบุรีปัจจุบันซึ่งยังมีแนวกำแพงและคูเมืองเหลืออยู่บางตอนในบริเวณกองกำกับการตำรวจภูธร

เมืองปราจีนย้ายไปสร้างริมฝั่งแม่น้ำปราจีนบุรีทางด้านทิศตะวันตกอยู่ห่างจากกลุ่มโบราณสถานสมัยอยุธยาขึ้นมาทางเหนือประมาณ 6 กิโลเมตร

27. **วัดกระแจะ** : หมู่ 7 ตำบลท่างาม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปราจีนบุรีทางทิศตะวันตก ซึ่งเป็นจุดที่แม่น้ำประจันตคามมาเชื่อมต่อกับแม่น้ำปราจีนบุรี แม่น้ำตอนที่ผ่านจุดนี้ค่อนข้างแคบกว่าจุดอื่นๆ วัดกระแจะสร้างมาประมาณ 200 ปี แต่ต้องย้ายวัดหลายครั้งเพราะการกัดเซาะตลิ่ง มีเรื่อง[11]เล่าต่อกันมาว่า กองทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาข้ามแม่น้ำบริเวณนี้ ซึ่งบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำมีการสร้างศาลพระเจ้าตากสินฯ การเดินทางระหว่างชุมชนต่างๆ ของชาวบ้าน

- วัดกระแจะ - ศรีมหาโพธิ์ : ใช้เวลาประมาณ 1-2 ชั่วโมง

- วัดกระแจะ - อำเภอบ้านนา : ออกเดินทางประมาณ 06.00 น. ถึงบ้านนา ประมาณ 15.00 น.

- วัดกระแจะ - นครนายก ถ้าใช้ม้าสามารถเดินทางไป-กลับได้ในวันเดียว

นอกจากนี้การสำรวจพื้นที่ในบริเวณวัดกระแจะได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผากระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

28. **วัดท้องคุ้ง (ร้าง)** : หมู่ 7 ตำบลท่างาม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี อยู่ห่างจากวัดกระแจะลงมาทางใต้ประมาณ 2 กิโลเมตร เดิมมีกลุ่มโบราณสถานตั้งอยู่ริมน้ำ ต่อมาถูกน้ำกัดเซาะพังทลายลงไป น่าสังเกตว่าบริเวณฝั่งตรงข้ามมีหาดทรายเป็นแนวยาวประมาณ 100 เมตร ซึ่งจากการสอบถามชาวบ้านได้ความว่า พื้นที่ในบริเวณดังกล่าวสามารถเดินข้ามได้ และยังเคยพบเศษเครื่องปั้นดินเผาเงินก้อนแบบโบราณเป็นต้น

นอกจากนี้การเดินสำรวจพื้นที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำได้พบเศษเครื่องเคลือบสีน้ำตาลและเครื่องปั้นดินเผา กลุ่มเครื่องเคลือบสีน้ำตาลคล้ายกับกลุ่มเตาบ้านกรวด บุรีรัมย์ ซึ่งการสำรวจต่อมาในเขตอำเภอตาพระยาได้พบกลุ่มเตาเผาราว 3 แหล่ง ผลิตเครื่องเคลือบคล้ายกลุ่มเตาบ้านกรวดจึงน่าจะมาจากกลุ่มเตาตาพระยา อาจกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-19 อย่างไรก็ตามชุมชนบริเวณวัดท้องคุ้ง (ร้าง) คงอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-19

29. **บ้านคงไชยมัน** : หมู่ 7 ตำบลประจันตคาม ห่างจากจุดที่รวม

กับแม่น้ำปราจีนบุรีราว 3 กิโลเมตร มีเรื่องเล่ากันว่าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาประทับที่นี่และผ่านไปดงศรีมหาโพธิ์ ซึ่งคงจะเป็นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาและทรงจารึกลายพระหัตถ์ไว้ที่ดงมหาโพธิ์

การสำรวจพื้นที่โดยรอบบริเวณวัดดงไชย ชาวบ้านขุดได้โบราณวัตถุจำนวนมาก เช่น ไหเคลือบสีน้ำตาล สูงราว 55 เซนติเมตร กระปุกเคลือบสีน้ำตาล สูง 7 เซนติเมตร ลักษณะคล้ายกลุ่มเตาบ้านกรวดและกลุ่มเตาตาพระยา กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-19 อย่างไรก็ตามยังไม่ทราบอายุสมัยที่แน่นอนของชุมชนนี้ซึ่งมีลักษณะเป็นเมืองโบราณแต่ก็คงอยู่ในระหว่างเวลาดังกล่าวชุมชนโบราณที่อยู่ร่วมสมัยที่อยู่ใกล้เคียง เช่น วัดท้องคุ้ง ดงศรีมหาโพธิ์ โคกขวางและศรีมโหสถ เป็นต้น

30. บ้านกบแจะ : ยกฐานะเป็นเมืองประจันตคามในสมัยรัชกาลที่ 3 ในบริเวณเมืองเก่ามีชุมชนสมัยปัจจุบันเข้าไปอยู่อาศัยและปัจจุบันเป็นอำเภอประจันตคาม

31. ด่านหนุมาน : ยกฐานะเป็นเมืองกบินทร์บุรีในสมัยรัชกาลที่ 3 พื้นที่บริเวณนี้เป็นที่รวมของลำน้ำหนุมานและลำน้ำพระปรงเป็นแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งด่านคงจะอยู่ในจุดนี้แต่ปัจจุบันมีการก่อสร้างบ้านเรือนจึงหมดสภาพไป ด้านหนุมานปรากฏในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 1 ทางด้านทิศใต้ของอำเภอกบินทร์บุรีลงมาประมาณ 10 กิโลเมตร ได้พบชุมชนโบราณที่บ้านปราสาท ตำบลกบินทร์บุรี

นอกจากนี้พื้นที่ตามแนวเส้นทางหลวง 304 ไปจากอำเภอกบินทร์บุรีระหว่าง 15-20 กิโลเมตร พบชุมชนจำนวนมาก ซึ่งเดิมอยู่ในอำเภอกบินทร์บุรีและเปลี่ยนมาขึ้นกับอำเภอนาดี เส้นทางหลวง 304 นี้เป็นเส้นทางที่ติดต่อระหว่างกบินทร์บุรี-ปักธงชัยและนครราชสีมาได้ มีแนวลำน้ำสำคัญ 2 สาย คือ

1. ห้วยยางหรือลำพระยาธาร : มีต้นน้ำมาจากเมืองเขาขาดและเขาแผงม้าในเขตอำเภอนาดี ไหลผ่านมาตามแนวช่องเขาขนานกับเส้นทาง 305 และลงสู่พื้นที่ราบในเขตอำเภอนาดี และรวมกับแม่น้ำหนุมานที่บ้านวังหมัน อำเภอนาดี

2. ห้วยโสมง : มีต้นน้ำมาจากเขาใหญ่และเขาข่าน ในเขต

อำเภอสระแก้ว ไหลมาตามช่องเขาและลงสู่พื้นราบไปรวมกับแม่น้ำหนุมานที่ใกล้หนองรี อำเภอกบินทร์บุรี

32. กลุ่มชุมชนในเขตห้วยยางหรือลำพระยาธาร มีดังนี้

- บ้านเกาะมอน ตำบลนาดี จังหวัดปราจีนบุรี
- บ้านแดง ตำบลนาดี อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี
- บ้านโสก ตำบลนาดี อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี
- บ้านสะแท่น ตำบลนาดี อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี

33. วัดโพธาราม (ร้าง) : หมู่ 2 ตำบลทุ่งโพธิ อำเภอนาดี พบโบราณสถานอิฐขนาด 4.20 x 6.50 เมตร และเครื่องถ้วยจีนสมัยชิงและเศษเครื่องปั้นดินเผา สมัยอยุธยาตอนปลาย-รัตนโกสินทร์ตอนต้น

34. โรงเรียนบ้านวังรี : หมู่ 5 ตำบลแก่งดินสอ อำเภอนาดี ตั้งอยู่ริมห้วยโสมงทางฝั่งตะวันออก ส่วนหมู่บ้านอยู่ทั้ง 2 ฝั่งแนวห้วยโสมง ไหลผ่านระหว่างเขาไม้ปล้องและเขาหัวภู ลักษณะเขาหัวภูจึงเป็นจุดสำคัญในสภาพภูมิศาสตร์[12] กลุ่มชาวบ้านวังรือพยพมาจากนครราชสีมาประมาณ 100 กว่าปี พื้นที่บริเวณนี้เดิมเป็นป่าทึบและมีสัตว์ป่าจำนวนมาก ซึ่งหมดสภาพไปราว 3 ปีที่ผ่าน การติดต่อกับหมู่บ้านอื่นๆ ได้ 2 ทางคือ

1. ทางน้ำ : การใช้เรือพาย เรือแจวไปกบินทร์บุรีไป-กลับ 2 วัน
2. ทางบก :

2.1 บ้านวังรี-กบินทร์บุรี

2.2 บ้านวังรี-นครราชสีมา : เส้นทางเดินไปผ่านทุ่งโพธิ บ้านทับลาน บ้านบุพราหมณ์ กิโล 80 ปักธงชัยและนครราชสีมา มีจุดพักใกล้บ้านบุพราหมณ์ เรียกว่า ยอดห้วยกระบอก (ปัจจุบันเรียก ลำพระยาธาร) ซึ่งมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ใช้ระยะเวลา 2 วัน

พื้นที่บริเวณนี้มีวัดร้างอยู่ 2 แห่ง คือ บริเวณโรงเรียนบ้านวังรีและห่างจากโรงเรียนมาทางทิศใต้ราว 500 เมตร แต่สภาพปัจจุบันเหลือเพียงเนินดิน ตัวโบราณสถานคงจะพังลงน้ำไป

ในบริเวณวังรีพบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งและเช็ง อันนัมและเครื่องปั้นดินเผาประเภทไหเคลือบสีน้ำตาล (stoneware and earthenware) และพระพิมพ์เนื้อชินปางมารวิชัยสูง 3.6 ซม. กว้าง 2.7 ซม. จำนวน 2 องค์

พื้นที่ห่างจากโรงเรียนวังรีมาทางทิศใต้ราว 500 เมตร พบเศษเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก เช่น เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งและเช็ง เศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) ภาชนะสำริด และชิ้นส่วนดาบเหล็กกระจายอยู่ในพื้นที่ริมห้วยโสมง นอกจากนี้เด็กนักเรียนยังคงพบสำริดพระเนื้อชิน

ดังนั้นพื้นที่บริเวณนี้จึงมีชุมชนระหว่างสมัยอยุธยา-ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ซึ่งอยู่ในเขตเส้นทางเดินเลียบห้วยโสมงสามารถไปออกที่เขตอำเภอสระแก้วได้ตามแนวช่องเขา อีกเส้นทางหนึ่งคือเส้นทางหลวง 33 ซึ่งเลียบไปตามลำน้ำพระปรงและลำน้ำพระสะทึง อยู่ในระยะห่างกันระหว่าง 10-15 กิโลเมตร

35. บ้านแก่งดินสอ : หมู่ 6 ตำบลแก่งดินสอ อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ริมห้วยโสมงห่างจากบ้านวังรีมาทางทิศเหนือราว 2 กิโลเมตร ในบริเวณนี้มีวัดร้างเรียกว่า "วัดแก่งดินสอ" ห่างจากแนวห้วยโสมงราว 100 เมตร มีพื้นที่ประมาณ 20 ไร่ พบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งปลายชิง เครื่องเคลือบอันนัม ประเภทถ้วย ชาม พาน เครื่องปั้นดินเผา (earthenware) จำนวนมากกระจายทั่วไป และเต้าปูนสำริด ชิ้นส่วนมีดเหล็ก

36. บ้านทับไทร : หมู่ 1 ตำบลแก่งดินสอ อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกห่างจากแนวห้วยโสมงราว 50 เมตร ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินขนาด 200 x 400 เมตร ตามแนวลำน้ำ พบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งปลาย-ชิง เศษไหเคลือบสีน้ำตาล เศษเครื่องปั้นดินเผา

37. บ้านวังทะลุ : หมู่ 8 ตำบลแก่งดินสอ อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของห้วยโสมง เป็นพื้นที่ราบตามแนวเขาซึ่งพบเศษเครื่องปั้นดินเผา เครื่องถ้วยจีนและชิ้นส่วนสำริดกระจายตามแนวลำน้ำ เมื่อข้ามแนวห้วยโสมงไปทางตะวันออกจะสามารถติดต่อกับเขตอำเภอสระแก้วได้ คือ บ้านเนินดินแดง บ้านแก้ง และแยกเข้าทางบ้านศาลาลำดวน อำเภอสระแก้ว น่าสังเกตว่าบริเวณพื้นที่บ้านวังทะลุพบชั้นหินทรายแดงจำนวนมาก

38. สระแก้ว-สระขวัญ : หมู่ 6 ตำบลสระแก้ว อำเภอสระแก้ว

จังหวัดสระแก้ว ตั้งอยู่ห่างจากอำเภอสระแก้วไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว 1.5 กิโลเมตร ในระหว่าง พ.ศ. 2323 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงโปรดให้ยกทัพไปตีเขมรเป็น 6 ทัพ (พงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ สระแก้ว-สระขวัญ และมีการนำน้ำจากสระมาประกอบในพิธีบรมราชาภิเษกและถือน้ำพิพัฒน์สัตยา (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535, 42)

ลักษณะแหล่งโบราณคดีเป็นสระดินจำนวน 2 สระ คือ สระแก้ว-สระขวัญ ในปัจจุบันทางอำเภอได้ปรับปรุงโดยการขุดขยายจนเปลี่ยนสภาพไปคือ สระแก้วถูกขยายออกทุกด้าน ส่วนสระขวัญถูกขยายเป็นรูปตัวแอลและเทคอนกรีตทับลงไป จากการสำรวจพบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) กระจายทั่วไปแต่ไม่สามารถระบุได้ว่าขุดขึ้นไปสมัยใด (เรื่องเดียวกัน, 43) ลักษณะเครื่องปั้นดินเผาน่าจะอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา เป็นที่น่าสังเกตว่าสระน้ำดังกล่าวอยู่ระหว่างคลองพระปรงทางทิศเหนือราว 4 กิโลเมตร และคลองพระสะทึงทางทิศใต้ราว 1 กิโลเมตร จุดนี้จึงเป็นเส้นทางเดินทัพผ่านที่สำคัญในระหว่างสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์

39. สระพระเนตร : บ้านสระพระเนตร ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดสระแก้วในบริเวณนี้พบเนินโบราณสถาน ขนาด 28x48 เมตร พบเศษอิฐและศิลาแลง เศษเครื่องปั้นดินเผากระจายทั่วไป มีสระน้ำใหญ่ทางทิศเหนือ คือ “สระพระเนตร” และบ่อน้ำติดเนินโบราณสถานทางทิศตะวันออกและตะวันตกเฉียงเหนือเฉพาะด้านนี้สร้างด้วยศิลาแลง ระหว่างบ่อน้ำใหญ่และบ่อศิลาแลงมีแนวคันดินคั่นอยู่ รวมทั้งเนินโบราณสถานและสระพระเนตรก็มีแนวคันดินเช่นกัน

ลักษณะสระพระเนตรในปัจจุบันเป็นพื้นที่ทำนาและมีแนวคันดินกว้าง 14 เมตร สูง 1.80 เมตร มีบ่อน้ำขุดลงในพื้นศิลาแลงขนาด 17x19 เมตร ในบริเวณนี้เคยพบใบเสมาแต่ได้สูญหายไปแล้ว กลุ่มโบราณนี้น่าจะอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 เป็นลักษณะศิลปะลพบุรีนอกจากนี้ยังพบชุมชนโบราณบริเวณบ้านโคกสัมพันธ์ทางทิศตะวันออกของสระพระเนตรราว 2 กิโลเมตรและแหล่งถลุงโลหะทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

40. หนองสระ : บ้านท่าเกษม หมู่ 2 ตำบลท่าเกษม อำเภอสระ

แก้ว จังหวัดสระแก้ว คลองพระสะทึงตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหนองสระราว 5 กิโลเมตร และทางทิศตะวันออกมีแนวคลองนางชิงไหลผ่านทางด้านทิศเหนือมีคลองนางชิงและทางหลวง 33 ผ่านในระยะ 3-5 กิโลเมตร และคลองนางชิงจะไหลไปลงคลองพระปรง

ลักษณะแหล่งโบราณคดีเป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและมีคันดินล้อมรอบทั้ง 4 ด้านทางด้านทิศตะวันออกเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ซึ่งถูกลักลอบขุด พบโบราณวัตถุต่างๆ เช่น เบ้าหลอมโลหะ (crucible) ท่าสูบ (tuyere) ขี้แร่เหล็ก (slag) นอกจากนี้ชาวบ้านยังพบกระปุกเคลือบสีน้ำตาล (มนต์จันทร์ น้ำทิพย์, 2535) ลักษณะคล้ายเตาบ้านกรวด ซึ่งมีแหล่งเตาเผาที่กลุ่มตาพระยาด้วย (โครงการสนองแนวพระราชดำริ, 2536)

41. บ้านนายหล่ำ : หมู่ที่ 6 บ้านหนองด่าน ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว ลักษณะพื้นที่ด้านทิศเหนือติดทางรถไฟ ด้านทิศใต้ติดต่อกับทางหลวง 33 และห่างคลองยางในราว 3 กิโลเมตร พื้นที่เป็นเนินดินมีการปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง มีการลักลอบขุดเป็นหลุมใหญ่ซึ่งพบเศษศิลาแลงและเครื่องปั้นดินเผาทั่วไป ซึ่งเดิมโบราณสถานนี้มีลักษณะเป็นรูปแบบเจดีย์ ลักษณะเครื่องปั้นดินเผาเป็นเศษเครื่องเคลือบสีน้ำตาล เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง (blue and white) เครื่องปั้นดินเผาเนื้อแกร่ง (stoneware) และ (earthenware) ฝาเต้าปูนสำริด หินทรายและเศษศิลาแลง เป็นต้น น่าจะเป็นกลุ่มโบราณสถานสมัยลพบุรี (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535) กลุ่มเครื่องถ้วยจีนอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา

42. บ้านหนองกระเบื้อง : หมู่ 9 ตำบลสระแก้ว อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีนบุรี พื้นที่เป็นเนินสูงจากระดับน้ำทะเลราว 44 เมตร มีคลองพระสะทึงอยู่ทางทิศตะวันตกราว 1.5 กิโลเมตร คลองนางชิงอยู่ทางทิศเหนือและตะวันออก ราว 3 กิโลเมตรและ 3.5 กิโลเมตร ในแผนที่ทหาร 1 : 50,000 เรียกว่า “บ้านคลองกระเบื้อง” เดิมเป็นโบราณสถานและเคยพบประติมากรรมสำริดทางทิศตะวันออกของเนินราว 30 เมตร สภาพพื้นที่ปัจจุบันเป็นเนินดินรูปสี่เหลี่ยมขนาด 37x45 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 1 ชั้น ขนาดของคูกว้าง 18 เมตร และมีต้นไม้ขึ้นทั่วไปและพื้นที่รอบๆ เป็นทุ่งนา พบโบราณวัตถุสำริดหลายประเภท อาทิ พระพุทธรูป ชิ้นส่วนกำไล เครื่องประดับ โบราณวัตถุประเภทเหล็กและตะกั่ว คง

จะเป็นโบราณสถานที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบอยู่ในระหว่างสมัยลพบุรี (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535)

43. บ้านโคกสัมพันธ์ : หมู่ 6 ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 69 เมตร มีคลองนางชิงผ่านทางด้านทิศตะวันออกและเหนือราว 700 เมตร ทางด้านทิศใต้ห่างจากเขาสามสิบประมาณ 3 กิโลเมตร ทางด้านทิศตะวันตกมีคลองคันทุ่งไหลผ่านราว 1 กิโลเมตร ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินรูปวงรี มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เคยพบโครงกระดูกมนุษย์ 2 โครง ที่บริเวณเนินดินด้านทิศตะวันออก สภาพคูน้ำคันดินในปัจจุบันเหลือเพียงบางส่วนที่ทิศตะวันตกและใต้ คูกว้าง 1.60 เมตร ส่วนจุดอื่นๆ ถูกไถทำลาย ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของคันดินพบบ่อน้ำขุดลงไปในชั้นศิลาแลงจำนวน 4 บ่อ ส่วนอีก 1 บ่อ อยู่นอกคันดินทางทิศเหนือพบเศษเครื่องปั้นดินเผากระจายอยู่บนเนินดินจำนวนมาก กลุ่มชนพวกนี้อาจมีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งเคยพบแหล่งที่บริเวณเขาสามสิบที่อยู่ทางทิศใต้ราว 3.5 กิโลเมตรและต่อเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์

44. โรงเรียนท่าเกษมวิทยา : หมู่ 6 บ้านหนองด่าน ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีนบุรี แหล่งโบราณคดีตั้งอยู่ในบริเวณโรงเรียน ทางด้านทิศเหนือติดกับหนองน้ำใหญ่และทางหลวง 33 ด้านทิศใต้ติดกับบ้านหนองคู ด้านทิศตะวันออกติดกับบ้านหนองด่าน ด้านทิศตะวันตกติดบ้านใหม่คำเจริญและคลองนางชิง อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 51 เมตร พื้นที่บริเวณนี้เป็นทางเกวียนเก่าที่ชาวบ้านใช้ในการเดินทางผ่าน พบโบราณวัตถุประเภทชามเคลือบสีเขียว ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางปาก 34 ซม. ไหเนื้อแกร่ง **(stoneware)** สูง 54 ซม. นอกจากนี้ทางทิศใต้ของโรงเรียนราว 2 กิโลเมตร พบพระพุทธรูปสำริด ทอง เหล็ก และเครื่องมือหินขัด ดังนั้นจากหลักฐานดังกล่าวน่าจะเป็นชุมชนสมัยลพบุรี (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535) แต่ลักษณะชามเคลือบสีเขียวและไหเป็นของที่ผลิตจากกลุ่มเตาเกาะน้อย-ป่ายาง อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย ลักษณะคงต่อเนื่องมาถึงสมัยอยุธยาด้วย

45. เนินดินบ้านนายเอี่ยม : หมู่ 9 บ้านหนองกระเบื้อง ตำบลสระแก้ว อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีนบุรี ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินสูง

จากระดับน้ำทะเลราว 44 เมตร ด้านทิศตะวันตกมีคลองพระสะทึงห่างราว 2 กิโลเมตร ด้านทิศเหนือและตะวันออกห่างจากคลองนางชิงและทางหลวง 33 ราว 33 กิโลเมตร ลักษณะเนินดินอยู่ในเขตที่ดินบ้านนายเอี่ยม แพรงาม ซึ่งห่างจากเนินโบราณสถานบ้านหนองกระเบื้องทางตะวันออกราว 600 เมตร โบราณวัตถุที่พบ อาทิ ก้อนตะกั่วหลายขนาด ห่วงสำริดและเหล็ก เครื่องประดับสำริดมีลวดลายคล้ายหน้ากาล เครื่องมือเหล็กประเภทจอบ ขวาน ลิ่ม และอาวุธประเภทใบหอก แหล่งโบราณคดีแห่งนี้คงจะอยู่ในระหว่างสมัยลพบุรี (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535)

46. เขาฉกรรจ์ : ตำบลเขาฉกรรจ์ อำเภอเมืองสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว ลักษณะทั่วไปเป็นเทือกเขาหินปูนยาวประมาณ 2 กิโลเมตร ซึ่งอยู่ห่างจากอำเภอสระแก้วมาทางทิศใต้ราว 18 กิโลเมตร ทางทิศตะวันตกมีคลองพระสะทึงผ่านอยู่ห่างประมาณ 300 เมตร ทางทิศตะวันออกมีแนวเขาสามสิบราว 7 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากกลุ่มโบราณสถานบ้านโคกสัมพันธ์และสระพระเนตรราว 10 กิโลเมตร ยอดสูงสุดของเขาฉกรรจ์สูงจากระดับน้ำทะเลราว 240 ส่วนพื้นที่รอบๆ สูงประมาณ 66 เมตร

เขาฉกรรจ์มีถ้ำประมาณ 32 แห่ง และได้รับการสำรวจโดยโครงการโบราณคดีภาคกลางจำนวน 4 แห่ง

ถ้ำที่ 1 : พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenbware) เล็กน้อย

ถ้ำที่ 2, 3 : พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) จำนวนมาก เศษกระดูกสัตว์และถ่าน

ถ้ำที่ 4 : พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware และ stoneware) โดยเฉพาะเครื่องเคลือบสีน้ำตาลและเครื่องมือหินคล้ายกับเขาชะอางอำเภอบ่อทองจังหวัดชลบุรี เป็นลักษณะแบบโฮบิเนียน

กลุ่มชนบริเวณนี้อยู่ในระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (โครงการโบราณคดีประเทศไทยภาคกลาง, 2531, 251) เครื่องปั้นดินเผาเป็นรูปแบบทรงบาตร หม้อ แจกันและกระปุก และไหเคลือบสีน้ำตาล ลูกปัดแก้วสีต่างๆ จำนวนมาก แวดินเผา เครื่องมือหินขัดและหินลับ เบ้าหลอมโลหะ หินดุ (ดินเผา) เครื่องมือเหล็กประเภทลิ่ม ขวาน มีด ใบหอก แท่นหินและหินบดยา เศียรพระพิมพ์ศิลปะลพบุรี โบราณวัตถุส่วนใหญ่อยู่ที่วัดเขาฉกรรจ์ แหล่งโบราณคดีแห่งนี้สามารถเปรียบเทียบได้กับเขาชะอาง

ชลบุรี และเมืองศรีมโหสถ (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535) จากการสำรวจของโครงการสนองแนวพระราชดำริใน พ.ศ. 2536 พบว่าพื้นที่โดยรอบเขาฉกรรจ์พบโบราณวัตถุดังกล่าวกระจายทั่วไปถึงแนวลำน้ำ ซึ่งชี้ให้เห็นว่ามนุษย์ได้อยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายประวัติศาสตร์ โดยอยู่ตามแนวลำน้ำพระสะทึงและรอบเขาฉกรรจ์ และใช้ถ้ำเป็นที่ฝังศพในสมัยแรกๆ จากลักษณะเครื่องมือหินคล้ายกับในแหล่งห้วยโสมง อำเภอนาดี คลองบ้านนา อำเภอบ้านนา และดงละครนครนายก และกลุ่มคลองบอน อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนดังกล่าวในอีกทางหนึ่งด้วย และต่อเนื่องมาถึงสมัยการรับอารยธรรมอินเดีย เช่นเดียวกับกลุ่มสระแก้ว กลุ่มปากพลี กลุ่มดงละคร กลุ่มศรีมโหสถ กลุ่มเมืองพระรถ กลุ่มบ้านค่าย กลุ่มอรัญประเทศและกลุ่มตาพระยา กลุ่มเครื่องเคลือบที่พบคงจะผลิตจากแหล่งเตาเผาตาพระยา ดังนั้นจุดที่จัดเป็นเส้นทางผ่านทางอารยธรรมมาแต่สมัยโบราณ ซึ่งน่าสนใจในการศึกษาค้นคว้าอย่างยิ่ง

- **เนินดินไร่นายบุญมา** : หมู่ 10 ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดสระแก้ว ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 53 เมตร มีคลองนางชิงทางทิศตะวันออกและเหนือราว 500 เมตร คลองคันทุ่งทางทิศตะวันตกราว 2 กิโลเมตร และห่างจากทางหลวง 33 ราว 4 กิโลเมตร เส้นทางเข้าไปทางสนามกอล์ฟของค่ายไพรีระย่อเดช และไปทางโรงเรียนบ้านหนองนกกระเรียนราว 3 กิโลเมตร ซึ่งถนนลูกรังตัดผ่านกลางแหล่ง

ลักษณะแหล่งเป็นเนินดินรูปวงรีมีคลองนางชิงไหลผ่าน มีการปลูกพืชไร่ทั่วไป พบเครื่องปั้นดินเผาเคลือบสีเขียวอ่อนและสีน้ำตาล เครื่องปั้นดินเผา (earthenware) และเคยพบโครงกระดูก เครื่องมือหินขัดและลูกปัด เป็นต้น คงเป็นกลุ่มชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์-ประวัติศาสตร์ตอนต้น (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535) กลุ่มเครื่องเคลือบคงผลิตจากแหล่งเตาตาพระยา (โครงการสนองพระราชดำริ, 2536) จากภาพถ่ายทางอากาศแสดงถึงชุมชนตั้งอยู่บนเนินดินมีคูน้ำล้อมรอบเช่นเดียวกับบ้านโคกสัมพันธ์

- **บ้านทับ** : หมู่ 5 ตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีน

บุรี ตั้งอยู่ห่างจากสระพระเนตรทางตะวันตกเฉียงเหนือราว 1 กิโลเมตร มีคลองนางชิงไหลผ่านมาทางทิศตะวันออกราว 1 กิโลเมตร ทางทิศใต้มีแนวเทือกเขาสามสิบและเขาฉกรรจ์ ลักษณะแหล่งโบราณคดีเป็นเนินดินและมีการเพาะปลูกพืชไร่ พบโบราณวัตถุประเภทต่างๆ เช่น เบ้าหลอม (crucible) ขี้แร่ (tuyere) น่าจะเป็นแหล่งถลุงโลหะ (มนต์จันทร์ วงศ์จตุรภัทร, 2535)

พื้นที่ในเขตอำเภอสระแก้วตามลำน้ำพระปรงและพระสะทึง เป็นบริเวณที่มนุษย์เข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์-ประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ นอกจากนี้ยังเป็นเส้นทางผ่านที่สำคัญตลอดระยะเวลาหลายพันปี ในการเดินทางของชุมชนหนึ่งไปยังชุมชนอื่นๆ ในการติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของและค้าขายและวัฒนธรรม โดยเฉพาะในระหว่างสมัยประวัติศาสตร์ที่มีการทำสงครามของกลุ่มเมืองต่างๆ จึงเป็นเส้นทางเดินทัพที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยาธนบุรีและรัตนโกสินทร์

- **กลุ่มวัฒนานคร** : จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศพบชุมชนโบราณกระจายอยู่หลายแห่ง เช่น บ้านหอย บ้านโนน ตำบลท่าเกวียน อำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว ลักษณะเป็นเนินดินรูปสี่เหลี่ยมมีคูน้ำคันดิน ซึ่งบางส่วนถูกไถทำลายเพื่อทำการเกษตรกรรม

- **กลุ่มอรัญประเทศ** : พบหลักฐานการอยู่อาศัยของชุมชนระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งเป็นที่เชื่อถือในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย เช่น ปราสาทเขาน้อยและจารึกเขารัง

- **กลุ่มตาพระยา** : จากการสำรวจพบกลุ่มชนระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 ประมาณ 60 แห่ง โดยเฉพาะกลุ่มโบราณสถานกลุ่มศิลาจารึกอักษรปัลลวะและเขมร กลุ่มอุตสาหกรรมเตาเผาและแหล่งตัดหินที่สระเพลง เขาบรรทัด (โครงการสนองแนวพระราชดำริ, 2536)

หลักฐานด้านเอกสารจากแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 1 มักเรียกพื้นที่บริเวณนี้ว่าด่านพระจารึกหรือพระจฤต คงจะเกี่ยวเนื่องหลักฐานดังกล่าว ด่านแห่งนี้คงจะอยู่ในระหว่างเขตอำเภอตาพระยาและอรัญประเทศ และสามารถติดต่อกับเมืองต่างๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ทางช่องตะโกในเขตอำเภอตาพระยาต่อเนื่องกับอำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ ในการทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยาและเขมร

จะใช้เส้นทางนี้ในการเดินทัพทางบกเสมอ และบางครั้งเขมรก็ใช้เส้นทางนี้เข้ามากวาดต้อนราษฎรตามแนวชายแดนถึงเขตนครนายก ปราจีนบุรี

เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ภายหลังการรบที่สมรภูมิวัดสังฆวาส ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของกรุงฯ ราว 2 กิโลเมตร พระยาเพชรบุรีตายในที่รบ ส่วนพระยากำแพงเพชรนายกองทัพเรือยกทัพไปตั้ง ณ วัดพิชัย โดยไม่กลับเข้ากรุงฯ อีก เมื่อถึงวันเสาร์ขึ้น 4 ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก 1128 (พ.ศ. 2309) พระยากำแพงเพชรรวบรวมทหารไทยจีนประมาณ 1,000 คน อาวุธและนายทหารคือ พระเชียงเงิน หลวงพรหมเสนา หลวงพิชัยอาสา หลวงราชเสน่หา ขุนอภัยภักดี เป็นต้น พอฝนตกเป็นชัยมงคล พระยากำแพงเพชรยกทัพออกจากวัดพิชัยมาทางบ้านหารตรา พอพลบค่ำกองทัพพม่ายกติดตามมาได้รบกันและพม่าถอยไป จึงเดินทัพไปทางบ้านข้าวเม่าถึงบ้านสัมบัณฑิต (สำบัณฑิต) เที่ยงคืน 2 ยามเศษ เพลิงเกิดในกรุงฯ ไหม้แต่ท่าทรายตลอดถนนหลวงไปจนวัดฉักทันต์

วันอาทิตย์ขึ้น 5 ค่ำ เดือนยี่ เดินทัพไปถึงบ้าน[13]โพสังหารและได้รบกับทัพพม่าที่ติดตาม

ต่อมาเดินทางไปประทับแรมที่บ้านพรานนก พลทหารออกไปหาอาหาร พบทัพพม่าประมาณ 2,000 คน จึงกลับมาแจ้งต่อพระยากำแพงเพชร พระยากำแพงเพชรขึ้นม้ากับทหารม้า 4 ม้า ออกรับพม่าและจัดทหารเป็นปีกกาเข้าตีกระหนาบ ทัพม้าพม่า 30 ม้าแตกลงไปถึงทัพใหญ่

ครั้นวันจันทร์ขึ้น 6 ค่ำ เดือนยี่ ขุนชำนาญไพรสณฑ์และนายกองช้างเมืองนครนายกเข้าสวามิภักดิ์นำเอาช้างพลาย 5 ช้าง ช้างพัง 1 ช้าง มาให้พระยากำแพงเพชรแล้วนำทัพไปถึงบ้านกง[14]เข้าหยุดประทับแล้วสั่งให้หาขุนหมื่นพันทนายบ้านออกมาจะประศาสน์ราโชวาสโดยดีแต่ไม่ออกมาและคิดต่อสู้ วันอังคารขึ้น 7 ค่ำ เดือนยี่ จึงเสด็จทรงม้านำพลทหาร 20 ฝ่าเข้าไปและยึดได้

วันพุธขึ้น 8 ค่ำ เดือนยี่ จึงยกพลทหารมาประทับ ตำบลหนองไม้ซุ้ม[15] ตามทางเมืองนครนายก

- ประทับรอนแรมไป 2 วัน ถึงบ้านนาเริ่ง
- ออกจากบ้านนาเริ่งวันหนึ่งถึงเมืองปราจีน
- ข้ามด่านกบแจะ หยุดพักพลหุงหาอาหาร ณ ฟากตะวันออก 1 วัน
- วันจันทร์ขึ้น 13 ค่ำ เดือนยี่ ยกพลทหารเดินเท้าไป หยุดประทับที่สำนักหนองน้ำ เพลาบ่าย 4 โมง พม่าไล่แทงฟันคนซึ่งเลื่อนล้าวิ่งหนีมาตามทาง จึงทรงใช้นายบุญมีขึ้นม้าใช้สวนทางลงไป 200 เส้น พบกองทัพพม่ายกขึ้นมาจากปากน้ำโจ้โล้ ทั้งทัพบกทัพเรือ มาขึ้นที่ท่าข้ามครั้นเห็นธงเทียวเสียงฆ้องกลองก็รู้ว่าเป็นพม่า จึงทรงให้ทหารซุ่มในป่าพงป่าแขม และทรงออกรับพม่าล่อเข้ามาในทางที่ซุ่มพลปืนไว้ เมื่อได้ระยะก็ยิงถูกพม่าล้มตายมากจึงถอยกลับไป
- จึงทรงให้ยกพลมาประทับตามลำดับ บ้านทองหลาง ตะพานทอง บางปลาสร้อยถึงบ้านนาเกลือ นายกล่ำคุมไพร่ทหารคอยประทุษร้ายแต่ก็ยอมอ่อนน้อมในที่สุด (พักอยู่ 8 วัน)
- วันอังคารแรม 6 ค่ำ เดือนยี่[16] นายกล่ำคุมไพร่ 100 นำเสด็จไปถึงพัทยา หยุดประทับแรม 1 คืน
- รุ่งขึ้นยกมานาจอมเทียน ประทับแรมที่นั่นคืนหนึ่ง
- จึงยกมาแรมทัพไก่เตี้ย
- รุ่งขึ้นมาประทับแรมสัตหีบ
- แล้วยกมาชายทะเลประทับแรมจนเพลารุ่งขึ้นมาประทับหินโด่ง
- รุ่งขึ้นมาประทับแรมน้ำเก่า ผู้รั้งเมืองระยองและกรมการทั้งปวงชวนกันออกมาต้อนรับเสด็จและถวายธัญญาหารเกวียนหนึ่ง เสด็จดำเนินมาถึงประตู จึงพระราชทานปืนคาบศิลาบอกหนึ่งแก่ผู้รั้งเมืองระยอง
- เสด็จมาประทับวัดสุมสองเวร และปราบขุนจ่าเมืองและกรมการเมืองระยอง ประทับอยู่เมืองระยอง 7-8 วัน และทรงให้นายบุญมีมหาดเล็ก นายบุญรอดและนายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบูรอ่อนน้อมออกจากปากน้ำเมืองระยองแล้วใช้ใบประมาณ 5 วัน ถึงปากน้ำจันทบูร เข้าเจรจากับพระยาจันทบูร และออกจากปากแม่น้ำจันทบูรวันหนึ่ง กับเดือนหนึ่งถึงปากน้ำระยอง รอจน 10 วันพระยาจันทบูรไม่มาแต่ส่งข้าวเปลือก 4 เกวียนมาถวาย ณ ค่ายประดู่ เมืองระยอง

- หลวงบางละมุงถือหนังสือพม่ามาถึงพระยาจันทบูรแต่ถูกจับไว้ที่เมืองระยอง

- พระยากำแพงเพชร ให้แต่งศุภอักษรถึงเมืองพุทไธมาศ เพราะในระหว่างกรุงฯ ติดศึกพม่าได้มีหนังสือถึงพระยาราชาเศรษฐีให้ยกทัพลำเลียงเบียงอาหารมาช่วยถึงปากน้ำแต่ถูกพม่าสกัดไว้

- วันอาทิตย์แรม 1 ค่ำ เดือน 4 เมื่อเสด็จสถิตอยู่เมืองระยองหมู่ราชปัจจาพิตรแตกไปจากเมืองระยองลอบเข้ามาลักโคกระบือช้างม้าจนเสด็จยกทัพไปบ้านประแส บ้านไข้ บ้านคา บ้านกล่ำ บ้านแกลง ซึ่งขุนรามหมื่นฆ้องอยู่และเข้าโจมตีขุนเมืองรามหมื่นซ้องหนีไปอยู่ด้วยพระยาจันทบูร

- วันแรม 14 ค่ำ เดือน 4 พระพิชัยและนายบุญมีไปถึงปากแม่น้ำเมืองพุทไธมาศ

- วันอาทิตย์แรม 15 ค่ำ (อาจจะเป็นวันเสาร์แรม 14 ค่ำ เดือน 5) ราชทูตพระยาราชาเศรษฐีนำศุภอักษรตอบกลับเครื่องราชบรรณาการมาถึงปากแม่น้ำเมืองระยอง

- วันศุกร์ขึ้น 4 ค่ำ เดือน 6 จึงรับสั่งให้ยกพลทหารเสด็จพระราชดำเนินไปโดยสถลมารคหยุดประทับ ณ บ้านหนองมนให้ทหารไปสอดแนมได้ความว่านายทองอยู่ นกเล็กอยู่ จึงรับสั่งให้เตรียมพลทหารสาตราวุธปืนใหญ่น้อยไว้ รับสั่งให้ยกทหารเข้าไปประทับ ณ วัดหลวง ทางใกล้เมืองราว 100 เส้น และทองอยู่ออกมาเฝ้า ณ วัดหลวง

- วันศุกร์ จึงเสด็จราชดำเนินกลับมาเมืองระยอง ฝ่ายพระยาจันทบูรก็มิได้มารับเสด็จ แต่คิดอุบายให้พระสงฆ์ 4 รูป มาเชิญเสด็จไปเมืองจันทบูร และจะจับกุมพระองค์ ทรงเสด็จไปเมืองชลบุรีก่อนและพระสงฆ์ก็รออยู่

- วันพฤหัส ตรัสให้ยกพลนิกายสรรพด้วยสาตราวุธออกจากเมืองระยอง พระสงฆ์ 4 รูปนำเสด็จมาประทับรอนแรมโดยระยะทาง 5 วัน ถึงบ้านพลอยแหวน

- วันจันทร์ จึงยกทัพเข้ามาเมืองจันทบูร ฝ่ายพระยาจันทบูรให้หลวงปลัดออกมานำทัพ เป็นกลอุบายให้กองทัพหลวงเลี้ยวไปทางใต้เมืองจะให้ข้ามน้ำไปอยู่ทางฟากตะวันออกและคอยทำร้ายเมื่อพลทหารข้ามน้ำ

พระองค์ทรงทราบจึงให้นายบุญมี มหาดเล็กขึ้นม้าควบไปห้ามทหารกองม้ามิให้ไปตามทางหลวงปลัดนำให้กลับมาตามทางขวางตรงเข้าประตูท่าช้างเสด็จประทับ ณ วัดแก้วริมเมืองจันทรบุรี จึงให้พลทหารตั้งล้อมพระวิหารวัดพระแก้ว แล้วเสด็จประทับอยู่นั้น...จึงตรัสสั่งให้โยธาหาญทั้งปวงหุงอาหารรับพระราชทานแล้วเหลือนั่นสั่งให้เทเสีย ต่อยหม้อข้าวหม้อแกงให้จงสิ้น ในเพลากลางคืนวันนี้ตีเอาเมืองจันทบูรให้ได้ ไปหาข้าวกินเช้าเอาในเมือง ถ้ามิได้ก็ให้ตายเสียด้วยกันเถิด

- วันอาทิตย์ เดือน 7 จุลศักราช 1129 ปีกุล (พ.ศ. 2310) ตรัสให้ยกทัพบ่ายหน้าเข้าทิศอีสาน...จึงเสด็จทรงช้างพระที่นั่งคีรีกุญชรฉัททันต์เข้าทลายประตูใหญ่ได้...

- วันจันทร์ จุลศักราช 1129 เสด็จพระราชดำเนินทัพโดยทางสถลมารคและพลทหาร 1,000 เศษ เดชะพระบรมโพธิสมภารฝนตก 7 วัน 7 คืน แล้วสั่งให้พระยาพิชัย หลวงราชนรินทร์เป็นแม่ทัพคุมเรือราว 50 ลำเศษ ทัพหลวงเสด็จโดยทางสกลมารคถึงบ้านทุ่งใหญ่ แล้วเสด็จเรือไปล้อมข้าศึกไว้คืนหนึ่งและตีสำเภาได้ ฝ่ายจีนเจียมผู้เป็นใหญ่กว่าชาวสำเภาทั้งปวงสวามิภักดิ์และนำธิดามาถวายแล้วเสด็จกลับเมืองจันทบูร 3 เดือนยังยั้งอยู่ต่อเรือรบได้ 100 เศษ ในระหว่างนั้นพระบรมหน่อพุทธางกูรเจ้าได้ทรงพระเศวนาการกิติศัพท์ว่ากรุงเทพมหานครถึงแก่การพินาศแล้ว (วันอังคารขึ้น 9 ค่ำ เดือน 5)

- เดือน 11 ปีกุน จุลศักราช 1129 (พ.ศ. 2310) เสด็จออกจากเมืองจันทบุรี ทัพเรือ 100 ลำเศษ พลทหาร 5,000 ถึงเมืองชลบุรี จึงมีพระราชบริหารให้พิพากษาโทษพระยาอนุชาบุรีศรีมหาสมุท (นายทองอยู่นกเล็ก) หลวงพลขุนอินเชียง ต่อมายกพลทหารถึงปากน้ำเมืองสมุทรปราการรุ่งเช้าจึงให้เร่งรีบยกเข้าตีเมืองธนบุรี กรมการรักษาเมืองธนบุรีแตกไปค่ายโพสามต้นแจ้งแก่สุกี้พระนายกองจึงจัดให้พลทหารพม่า มอญไทยเป็นทัพเรือ โดยมองย่าเป็นแม่ทัพตั้งสกัดอยู่ ณ เพนียด

- รุ่งขึ้น 12 ค่ำ ยกเข้าตีค่ายโพสามต้นฟากตะวันออกพม่าแตกหนีเข้าค่าย จึงตรัสสั่งให้ทำบันไดจะเข้าตีค่ายด้านตะวันตก ซึ่งพระนายกองตั้งอยู่และยอมสวามิภักดิ์ แล้วจึงให้เชิญเสด็จพระบรมศพพระที่นั่งนั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แห่แหนมา ณ โพสามต้นถวายพระเพลิง และแต่ง

ตั้งให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเมืองลพบุรีสำเร็จแล้ว จึงให้รับบุราณขัติยวงศาซึ่งได้รับความลำบากกับทั้งพระบรมวงศ์ลงมาทนุบำรุงเมืองธนบุรี

เส้นทางเดินทัพจากวัดพิชัยผ่าน บ้านหันตรา บ้านข้าวเม่า บ้านสามบัณฑิตย์ (สำบัณฑิต) บ้านโพสามหาว (โพสังหาร) บ้านพรานนก บ้านหนองไม้ซุง (หนองไม้ทรุง หรือ หนองไม้ซุ้ม) บ้านนาริ่ง ด่านกบแจะ สำนักหนองน้ำ บ้านทองหลาง ตะพานทอง บางปลาสร้อย บ้านนาเกลือ พัทยา (ทับยา) นาจอมเทียน ไก่เตี้ย สัตหีบ หินโด่ง น้ำเก่า วัดลุ่ม ค่ายท่าประดู่[17] บ้านพลอยแหวน วัดแก้วริมเมือง เมืองจันทบุรี

เส้นทางทัพเรือ : กลับไปกอบกู้เอกราช

ออกจากเมืองจันทบุรี ระยอง ชลบุรี ปากน้ำสมุทรปราการ เมืองธนบุรี เพนียด

หลักฐานทางโบราณคดีตามแนวเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ที่ตั้งทัพบริเวณวัดพิชัยผ่านบ้านหันตรา บ้านข้าวเม่า บ้านสำบัณฑิต บ้านโพสังหาร บ้านพรานนก บ้านหนองไม้ทรง (หนองไม้ซุ้ม) บ้านนาเริ่ง ด่านกบแจะ เป็นต้น ได้กล่าวไว้ในหลักฐานเส้นทางเดินทัพสมัยอยุธยา ส่วนจุดต่อไปคือ สำนักหนองน้ำ บ้านทองหลาง ตะพานทอง บางปลาสร้อย บ้านนาเกลือพัทยา (ทับยา) นาจอมเทียน ทุ่งไก่เตี้ย สัตหีบ ชายชเล หินโด่ง น้ำเก่า วัดลุ่ม วัดเนิน ค่ายท่าประดู่ บ้านพลอยแหวน วัดแก้วริมเมือง เมืองจันทบุรี เป็นต้น เราควรจะพิจารณาหลักฐานจากการสำรวจในแหล่งโบราณคดีที่อยู่ในระหว่างเส้นทางดังนี้

เมื่อพิจารณาแล้วหลักฐานจากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีที่กล่าวว่า ข้ามด่านกบแจะหยุดพักพลหุงอาหาร ณ ฟากตะวันออก แล้วยกพลข้ามทุ่งและยกพลทหารเข้าป่าหยุดประทับที่สำนักหนองน้ำก่อนเข้าด่านกบแจะก็ต้องผ่านเมืองนครนายกก่อนเพราะเป็นหัวเมืองอยู่ในสมัยอยุธยา แต่ไม่ปรากฏในเอกสาร และไปทางเขตอำเภอปากพลีในปัจจุบันเพราะพบชุมชนสมัยอยุธยาหลายแห่งต่อเนื่องไปถึงแม่น้ำนครนายกทางทิศเหนือ

เมืองนครนายกราว 4-5 กิโลเมตร ทางด้านทิศตะวันออกและเหนือของปากพลีเป็นแนวชายป่าและเป็นลักษณะนี้ตลอดแนวคลองปากพลีที่ไปต่อเนื่องกับแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งมีชุมชนอยุธยาหลายแห่งก่อนที่จะย้ายไปอยู่ในบริเวณปัจจุบัน อาทิ วัดกำแพง

ดังนั้นเส้นทางจากนครนายกคงจะผ่านมาในบริเวณดังกล่าว และข้ามด่านกบแจะซึ่งอาจจะเป็นบริเวณวัดกระแจะในปัจจุบัน ส่วนทางฟากตะวันออกเป็นเขตอำเภอดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรีในบริเวณนี้จากการสำรวจพบแหล่งโบราณคดีต่อเนื่องไปถึงเขตเมืองศรีมโหสถ อันเป็นเส้นทางสู่หัวเมืองชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก น่าสังเกตว่าเส้นทางดังกล่าวทางด้านทิศตะวันออกจะเป็นแนวชายป่า ส่วนทางด้านทิศตะวันตกเป็นทุ่งกว้างหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในเส้นทางมีดังนี้

- **บ้านหาดยาง** : หมู่ 2 ตำบลหาดยาง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี บ้านหาดยางเป็นชุมชนเก่ามีกลุ่มพวกเวียงจันทน์อพยพมาอยู่อาศัย ซึ่งรัชกาลที่ 5 เคยเสด็จมาและภายหลังยังเป็นที่ตั้งอำเภออยู่ระยะหนึ่ง ในบริเวณหาดยางเคยมีวัดร้างตั้งอยู่ริมแม่น้ำปราจีนบุรีทางฝั่งตะวันตกแต่ได้พังทลายลงไปแล้ว อย่างไรก็ตามพบพระพุทธรูปสำริดสูง 5 นิ้ว ศิลปะอยุธยาปลาย หาดยางอยู่ทางทิศตะวันตกของดงศรีมหาโพธิ์ราว 10 กิโลเมตร

- **โบราณสถานหลุมเมือง** : อำเภอศรีมหาโพธิ์ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของแม่น้ำปราจีนบุรีประมาณ 1 กิโลเมตร ห่างจากอำเภอมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ราว 2 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร ลักษณะพื้นเป็นเนินสูงกว่าพื้นที่รอบๆ ที่เป็นทุ่งนา น่าสังเกตว่ามีแนวศิลาแลงต่อเนื่องกับบนเนินดินขนาดประมาณ 100x100 ม. โดยเฉพาะมีร่องรอยหลุมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางระหว่าง 30-40 เซนติเมตร ลึก 50 เซนติเมตร จำนวนมากและเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) ลักษณะแบบเดียวกับที่พบในกลุ่มเมืองศรีมโหสถ และเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง-ชิง กลุ่มชนบริเวณนี้คงจะร่วมสมัยกับเมืองศรีมโหสถตั้งแต่สมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น-ตอนปลาย แต่ชุมชนขนาดเล็กกว่า

- **โบราณสถานลายพระหัตถ์** : ห่างจากอำเภอศรีมหาโพธิ์มาทางใต้ราว 1.5 กิโลเมตร ตรงกันข้ามกลุ่มโบราณสถานหลุมเมือง ซึ่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรีและเสด็จทอดพระเนตรเทวสถานใกล้โรงเรียนลายพระหัตถ์และทรงจารึกพระปรมาภิไธย จ.ป.ร. ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2452) บนแผ่นศิลาแลงและเสด็จไปทอดพระเนตรบ่อหลุมศิลาแลงทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากโรงเรียนลายพระหัตถ์ราว 200 เมตร ขุดหลุมลงในพื้นศิลาแลงคล้ายครกตำข้าว ลึก 50 เซนติเมตร กว้าง 30-40 เซนติเมตร (บรรจบและนิคม, 2514, 61) พื้นที่บริเวณนี้อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร จากการสำรวจพบเศษเครื่องปั้นดินเผา **(earthenware)** กระจายทั่วไปจำนวนมาก มีลักษณะคล้ายกลุ่มเครื่องปั้นดินเผาเมืองศรีมโหสถซึ่งคงอยู่ร่วมสมัยกัน

- **กลุ่มชุมชนโคกขวาง** : เขตตำบลหนองโพรงและตำบลหัวหว้า อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี คงอยู่ในรุ่นเดียวกับเมืองศรีวัตสปุระ มีกลุ่มศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ รอบๆ เมืองมีสระน้ำหลายแห่งและถนนจากริมเมืองด้านทิศตะวันตกไปราว 3 กิโลเมตร แนวถนนกว้าง 18 เมตร มีหมู่บ้านเกาะเค็ด หมู่ 1 ตำบลหนองโพรงและบ้านหัวไผ่ หมู่ 1 ตำบลหัวหว้า ตั้งอยู่ตอนปลายของถนนซึ่งแนวถนนจะกั้นน้ำที่ไหลจากที่สูงทางตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อใช้ในบริเวณใกล้เมืองโคกขวางเป็นเมืองหน้าด่านของเมืองศรีวัตสปุระ (ศรีมโหสถ) ทางทิศเหนือของแม่น้ำปราจีนบุรีมีร่องรอยถนนโบราณ เมืองและเนินดินรูปสี่เหลี่ยมหลายแห่งทางด้านทิศเหนือ ซึ่งไปถึงอำเภอเมืองปราจีนบุรีและต่อเนื่องเขตเมืองนครนายก มีเมืองดงละครสมัยทวารวดี-อยุธยา ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองโคกขวางมีร่องรอยชุมชนโบราณสถานหลายแห่งตามแนวแม่น้ำปราจีนบุรีถึงอำเภอบินทร์บุรีและเส้นทางขึ้นไปทางปักธงชัยและนครราชสีมา ซึ่งพบชุมชนโบราณในบ้านทุ่งโพธิ์ ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งพบโบราณสถานและชุมชนโบราณไปตามเส้นทางในเขตอำเภอสระแก้ว อำเภอวัฒนานครและอำเภออรัญประเทศ (บรรจบและนิคม, 2514, 6-7)

ในระหว่าง พ.ศ. 2509 นักศึกษาคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ดำเนินการขุดแต่งเทวสถานบ้านโคกขวาง ซึ่งตั้งอยู่หลังโรงเรียนลายพระหัตถ์และห่างเมืองมาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว 14 กิโลเมตร จากการขุดแต่งพบว่าเป็นรูปสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ 16 เมตร ยาว

ด้านละ 22.60 เมตร สูง 3 เมตร มีมุขยื่นทั้ง 4 ทิศ ยาว 3.50 เมตร กว้าง 3,30 เมตร มีแท่นเทวรูปตรงกลางทำด้วยศิลาแลงกว้าง 1.65 เมตร สูง 1.20 เมตร พบโบราณวัตถุ อาทิ พระกรซ้ายพระนารายณ์ทรงสังข์ทำจากหินสีเขียวยาว 10 เซนติเมตร กำไลหินเขียว (ชำรุด) เศษเครื่องปั้นดินเผากำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 (เรื่องเดียวกัน, 58)

จากการสำรวจในบริเวณพื้นที่รอบๆ โบราณสถานดังกล่าวซึ่งในปัจจุบันเรียก “โบราณสถานตะพานหิน” พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) เครื่องถ้วยเคลือบสีเขียวคล้ายเตาบ้านกรวด ซึ่งคงจะผลิตจากกลุ่มเตาตาพระยา เครื่องถ้วยจีนเหม็ง-ชิง (blue and white) ซึ่งเป็นชุมชนสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น-อยุธยาและร่วมสมัยกับเมืองศรีมโหสถ (โครงการสนองแนวพระราชดำริ, 2536) กลุ่มโบราณสถานอยู่ในเขตหมู่ 6 บ้านโคกขวาง ตำบลหนองโพรง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี

ทางด้านทิศใต้ของกลุ่มโบราณสถานสะพานหินประมาณ 500 เมตร เป็นเนินดินสูงอยู่ระหว่าง 10-19 จากระดับน้ำทะเลพบกลุ่มโบราณสถานศิลาแลงและอิฐจำนวน 3 แห่ง ห่างกันราว 30 เมตร มีขนาด 20 x 20 เมตร และมีบ่อน้ำขุดลงไปในพื้นศิลาแลงตรงบริเวณขอบก่อด้วยศิลาแลงจำนวน 4 บ่อ

- บ่อด้านทิศเหนือ รูปสี่เหลี่ยม ขนาด 1.80 x 1.80 เมตร ลึก 5 เมตร ห่างราว 10 เมตร
- บ่อด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นรูปวงกลม ห่างราว 100 เมตร
- บ่อด้านทิศตะวันตก เป็นรูปสี่เหลี่ยม ห่างราว 80 เมตร
- บ่อด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ รูปสี่เหลี่ยม ห่างราว 150 เมตร

พื้นด้านทิศตะวันตกของกลุ่มโบราณสถานและบ่อศิลาแลงเป็นพื้นที่ต่ำกว่าราว 2 เมตร พบกลุ่มโบราณสถานอีก 3 กลุ่ม

- ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือราว 500 เมตร มีโบสถ์ของวัดโคกทอง (ร้าง : พ.ศ. 2473) พื้นที่โดยรอบเป็นเนินดินขนาด 100 x 200 เมตร มีบ่อน้ำศิลาแลง 2 บ่อ โดยขุดลงไปบนพื้นศิลาแลงแต่ไม่ทราบขนาดที่แน่ชัดเพราะถูกดินปกคลุมอยู่ พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) เครื่องสังคโลก เคลือบสีเขียว เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง-ชิง (blue and white)

- ด้านทิศตะวันตกประมาณ 400 เมตร พบบ่อศิลาแลงขนาดใหญ่และเนินโบราณสถาน ก่อด้วยศิลาแลง พบเศษเครื่องปั้นดินเผา เศษเครื่องถ้วยจีนเหม็ง-ชิง นอกจากนี้ยังพบแนวคันดินต่อเนื่องเข้าไปถึงบ้านเกาะเค็ด ยาวประมาณ 500 เมตร กว้าง 50 เมตร บางตอนขาดหายไปจากการไถทำพื้นที่ทำนา ซึ่งตามแนวถนนนี้ก็พบเศษเครื่องปั้นดินเผาทั่วไป กลุ่มโบราณสถานและแนวถนนโบราณมีชุมชนอยู่อาศัยต่อเนื่องมาถึงสมัยอยุธยา

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าว่าถนนโบราณนี้ชาวบ้านเรียกว่า “ถนนพระมโหสถ” เพราะพระมโหสถจะแต่งงานกับนางอมรโดยทำถนนเข้ามาบรรจบกัน (ตำบลหัวหว้า อำเภอศรีมหาโพธิ์)

1. แนวถนนจากบ้านโคกขวางผ่านเกาะเค็ดและเลยบ้านหัวไผ่ไปเล็กน้อย

2. แนวถนนจากบ้านโคกวัดใกล้เมืองศรีมโหสถผ่านบ้านหนองขันหมาก (ตำบลหัวหว้า) เมื่อถนนใกล้จะเสร็จได้เทขันหมากทิ้งก่อนเพราะตกลงกันไม่ได้ จึงเรียกบริเวณนี้ว่า “หนองขันหมาก”

อย่างไรก็ตามแนวถนนดังกล่าวก็ยังปรากฏอยู่ แต่ก็ขาดเป็นตอนเพราะถูกปรับพื้นที่ทำนาจากบ้านโคกวัด อำเภอศรีมโหสถถึงบ้านเกาะเค็ดและบ้านโคกขวาง นอกจากนี้รายงานการสำรวจของกรมศิลปากร พ.ศ. 2514 พบว่าต่อเนื่องขึ้นไปถึงอำเภอเมืองปราจีนบุรีและเขตนครนายก ซึ่งตามแนวเส้นทางดังกล่าวผ่านชุมชนโบราณสมัยอยุธยาหลายแห่ง น่าสังเกตว่าแนวถนนโบราณสายทางด้านทิศตะวันออกติดแนวชายป่าไปจนถึงเมืองศรีมโหสถ แนวถนนโบราณยาวราว 3 กิโลเมตร ขนานกับทางหลวง 3070 (อ. ศรีมโหสถ-ประจันตคาม) ห่างกันราว 1 กิโลเมตร

- **บ้านหัวซา** : หมู่ 5 ตำบลหัวหว้า อำเภอศรีมหาโพธิ์ ห่างจากเมืองศรีมโหสถราว 3.5 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 18 เมตร ในบริเวณนี้พบบ่อน้ำโบราณขนาดใหญ่ขุดลงไปในชั้นศิลาแลง ชั้นที่ 1 เส้นผ่าศูนย์กลาง 18.50 เมตร ชั้นที่ 2 เส้นผ่าศูนย์กลาง 16.30 เมตร เป็นส่วนเก็บกักน้ำ ชั้นที่ 1 และ 2 คงใช้ในการประกอบพิธีกรรม ด้านทิศเหนือราว 23 เมตร มีบ่อศิลาขุดเป็นรูปวงกลมมีรอยเว้า 2 บ่อ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 3.30 เมตร และมีร่องน้ำเป็นเส้นตรงขนาดใหญ่เป็น

แนวระหว่างบ่อเล็กทั้ง 2 บ่อ กลุ่มโบราณสถานแห่งนี้คงเป็นส่วนหนึ่งของเมืองศรีมโหสถขาดเป็นตอนๆ บางส่วนถูกถนนปัจจุบันทับไว้

- **เมืองศรีมโหสถ** : ตั้งอยู่ในเขตอำเภอโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 20 เมตร ลักษณะเมืองคูน้ำคันดินขนาด 700 x 1,550 เมตร คูเมืองกว้าง 14 - 20 ลึก 3 - 8 เมตร โดยขุดลงไปในชั้นศิลาแลงธรรมชาติ ภายนอกตัวเมืองมีซากโบราณสถาน สระน้ำ...และคันดินจำนวนมาก กำหนดอายุระหว่างสมัยประวัติศาสตร์-อยุธยา (พีรพน พิสณุพงศ์, 2535, 21-22)

ดังนั้นเป็นไปได้ว่า "สำนักหนองน้ำ" คงจะอยู่ในบริเวณกลุ่มเมืองศรีมโหสถ และเส้นทางเดินทัพภายหลังจากข้ามด่านกบแจะมาแล้วก็คงผ่านมาตามเส้นทางนี้

- **บ้านด่าน** : หมู่ 7 ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองศรีมโหสถประมาณ 3 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 20 เมตร ทางด้านทิศตะวันตกเป็นท้องทุ่งกว้าง ด้านตะวันออกเป็นดินสูงขึ้นและเดิมมีสภาพเป็นป่า บริเวณนี้เดิมเป็นท่าเรือเก่ามีเรือบรรทุกข้าว ถ่าน ไม้ มาค้าขายกันโดยแล่นมาตามเส้นทางบางพลวงและคลองบางหลวง

- **บ้านโคกไทย** : หมู่ 2, 3 ตำบลโคกปีบ ตั้งอยู่ทางใต้ของบ้านด่านราว 3 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 20 เมตร ลักษณะพื้นที่มีสภาพเช่นเดียวกับบ้านด่าน ชุมชนในบริเวณนี้เป็นพวกมอญ ลาวเสียมราฐ พระตะบอง ที่ถูกกวาดต้อนมาอาศัยอยู่ที่นี่และเคยทำอิฐมอญขายกันใน พ.ศ. 2487 การติดต่อค้าขายกับกลุ่มชุมชนอื่นๆ ทางด้านทิศใต้โดยใช้

- เกวียน
- เรือ
- เส้นทางบกโดยใช้เกวียนเดินทางผ่านบ้านธารพูด หัวกะสัง ต้นสำโรง บ้านซ่อง บ้านโคกหัวข้าว (วัดอุดมธัญญาหาร) ไปถึงพนมสารคาม มักจะพักวัว-ควายที่บ้านโคกหัวข้าว
- เส้นทางน้ำโดยใช้เรือบรรทุกข้าวประมาณ 80 - 100 ถัง ไปถ่ายเรือใหญ่ที่ปากคลองขวางของหมู่บ้านโคกไทย ซึ่งจากบ้านโคกไทยจะมี

เรือบรรทุกข้าวขนาด 1,000 ถัง ไปตามเส้นทางคลองม่วงขาว (คลองบางหลวง) ดอนตาหอม สะแกงาม สนามพลี คลองบางพลวงและไปแม่น้ำปราจีนบุรี แต่ถ้าเป็นฤดูแล้งต้องไปลงเรือที่พนมสารคามเพื่อไปฉะเชิงเทราหรือปราจีนบุรี

ส่วนเส้นทางบกที่จะไปปราจีนบุรีต้องผ่านโคกปีบและอำเภอศรีมหาโพธิ์และปราจีนบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ริมทางหลวงสาย 319 (โคกปีบ-พนมสารคาม) อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 30 เมตร เดิมนั้นวัดที่ตั้งอยู่ที่บริเวณหมู่บ้านโคกหัวข้าวซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามประมาณ 1 กิโลเมตร ภายในวัดมีโบราณวัตถุ อาทิ ระฆังหินขนาดใหญ่ (หินปูน) 3 ชิ้น ฐานประติมากรรม (หินสีเขียว) ศิลปะทวารวดีใบเสมาคู่ (หินปูน) นำมาจากวัดเก่าศิลปะอยุธยาตอนปลาย

จากการสำรวจในพื้นที่ในหมู่บ้านโคกหัวข้าวซึ่งมีลักษณะเป็นเนินดินสูง 10-20 เมตรจากระดับน้ำทะเล ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) และเครื่องสังคโลก โดยเฉพาะบริเวณตะวันตกของหมู่บ้านที่เนินดินลาดต่ำลงเป็นพื้นนากว้างใหญ่ได้พบกลุ่มโบราณสถานก่อสร้างด้วยอิฐแบบทวารวดี และพบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งด้วย และบริเวณกลางทุ่งนายังพบเนินดินหลายแห่งบางแห่งก็ถูกไถเป็นพื้นที่นาไป ได้พบเครื่องปั้นดินเผาประเภทไห (stoneware) แบบที่มักพบในชุมชนอยุธยา ดังนั้นชุมชนในบริเวณนี้คงอยู่ในระหว่างสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น-อยุธยา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-23

- **วัดท่าลาดเหนือ** : หมู่ 1 ตำบลท่าถ่าน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทราตั้งอยู่ริมคลองท่าลาดใต้และอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 9 เมตร คลองท่าลาดไหลไปออกแม่น้ำบางปะกงที่ปากน้ำโจ้โล้ (ปลากะพง)

ประวัติท่าลาดเหนือ : ตำนานที่เล่ากันสืบต่อมาว่า ณ สำนักป่าโมก มีกษัตริย์ 3 องค์เข้ามาศึกษาเล่าเรียน และอาจารย์สั่งห้ามไม่ให้ไปหลังกุฏิ พออาจารย์หลับไปกษัตริย์ทั้ง 3 องค์ จึงแอบไปที่ด้านหลังพลบ่อทอง บ่อเงิน และน้ำกรด ท้าวอู่ทองจึงโดดลงไปในบ่อทองทำให้ตัวเองเป็นทอง ท้าวอุทัยลงไปบ่อเงิน ส่วนกษัตริย์อีกองค์โดยลงไปในบ่อน้ำกรด จึงมีแต่วิญญาณล่องลอย อาจารย์ (ฤาษี) ตื่นขึ้นมาเห็นวิญญาณล่องลอยอยู่และขอเป็นผีห่าตามกินท้าวอู่ทองและท้าวอุทัยวันละนกเขาก้าว ท้าว

อู่ทองและท้าวอุทัยหนีมาสร้างวัดที่บริเวณท่าลาด เรียกวัดท่าลาดเหนือ ส่วนเมียหลวงสร้างวัดท่าลาดใต้และเมียน้อยสร้างวัดอยู่ตรงข้ามกับวัดท่าลาดใต้ท้าวอุทัยไปสร้างวัดท้าวอุทัย เมื่อผีห่าตามมาทันจึงหนีลงไปสัตหีบและต่อหีบเพื่อหนีลงทะเล ผีห่าตามมาทันจึงจับท้าวอู่ทองและท้าวอุทัยกิน

ส่วนเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้พบแนวถนนพระรถจากตำบลเมืองเก่าผ่านบ้านท่าลาดถึงบึงกระจับไปอำเภอบ้านโพธิ์ อำเภอพนัสนิคม แนวถนนที่ยังชัดเจนอยู่ที่บริเวณวัดอาจารย์ช่วน บึงกระจับ ระยะทางประมาณ 3.5 กิโลเมตร[18]

การสำรวจพื้นที่ริมคลองท่าลาดทางด้านทิศเหนือของวัดท่าลาดเหนือ-วัดท่าลาดใต้ พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) เครื่องถ้วยคล้ายเตาบ้านกรวดอาจเป็นกลุ่มเตาตาพระยาและเตาลำนางแก้ว ปักธงชัย เครื่องสังคโลกเคลือบสีเขียวและเขียนลายสีดำใต้เคลือบขาว เครื่องถ้วยจีนสมัยหยวน เหม็ง เป็นต้น อายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-23

ในบริเวณวัดท่าลาดเหนือพบใบเสมาหินทรายสีแดง จำนวน 8 ชิ้น ขนาดโดยเฉลี่ย 40 x 116 x 14 เซนติเมตร มีลวดลายซึ่งเป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนต้น ซึ่งทางวัดได้ขนย้ายมาจากบริเวณวิหารเก่า และเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองแบบศิลปะอยุธยาตอนปลาย

ด้านใต้ของวัดท่าลาดเหนือประมาณ 200 เมตร พบกลุ่มโบราณสถานก่ออิฐจำนวน 3 องค์ อยู่กลางทุ่งนา แต่ถูกทำลายเสียหายมากซึ่งไม่ทราบรูปแบบที่แน่ชัด คงอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา นอกจากนี้ในบริเวณวัดท่าลาดใต้ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของวัดท่าลาดเหนือราว 1 กิโลเมตร ก็เป็นชุมชนเก่าแต่โบราณสถานส่วนใหญ่ถูกทำลายจนหมด

- **บ้านบึงกระจับ** : หมู่ 6 ตำบลเมืองเก่า อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 6 เมตร มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ราว 5 กิโลเมตร เรียก “บึงกระจับ” ซึ่งมีแนวคลองกระจับขนานไปกับแนวถนนโบราณห่างกันราว 1.5 กิโลเมตร ไปต่อกับคลองท่าลาดทางด้านทิศตะวันออกของถนนโบราณก็มีคลองจากบึงกระจับไปต่อกับคลองท่าลาด แต่บริเวณที่พบโบราณวัตถุอยู่ในเขตหมู่ 10 ตำบลหนองแหน ลักษณะพื้นที่เป็นเนินดินแต่ถูกไถเป็นพื้นนา จึงพบเศษ

เครื่องปั้นดินเผา (earthenware) แบบเดียวกับในแหล่งเมืองศรีมโหสถ เศษเครื่องถ้วยจีนเคลือบสีเขียว สมัยราชวงศ์ถัง โดยกระจายตามแนวบึงกระจับประมาณ 2 กม. ชุมชนแห่งนี้อยู่ในระหว่างสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 11-16

- **วัดปากน้ำ** : หมู่ 6 ตำบลบางตลาด อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่บริเวณปากคลองท่าลาดและแม่น้ำบางประกง บริเวณนี้เรียกว่า "ปากน้ำโจ้โล้" ซึ่งแปลว่าปลากะพงและในอดีตบริเวณนี้มีปลากะพงชุกชุมจึงเป็นที่มาของคำว่า "ปากน้ำโจ้โล้"[19] พื้นที่บริเวณนี้อยู่สูงจากระดับน้ำทะลประมาณ 4 เมตร ซึ่งในบริเวณปากน้ำฝั่งตรงข้ามกับวัดเดิมมีเจดีย์เก่าตั้งอยู่ได้พังลงแม่น้ำบางปะกงไปแล้ว ภายในบริเวณวัดพบสิ่งสำคัญ คือ

- เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองแบบศิลปะอยุธยาตอนปลาย แต่ถูกต้นโพธิ์หุ้มไว้ทั้งองค์

- เครื่องสังคโลกประเภทแจกันเคลือบสีเขียว กระปุกเขียนลายดำใต้เคลือบสีขาว เครื่องถ้วยจีนประเภทกระปุกเคลือบสีเขียว เครื่องถ้วยเบญจรงค์ เงิน เบี้ย ซึ่งขุดได้จากบริเวณวิหารหลังเดิมที่รื้อไปแล้ว

ชุมชนบริเวณวัดปากน้ำโจ้โล้อยู่ในระหว่างสมัยอยุธยา-อยุธยาตอนปลาย ซึ่งจากหลักฐานด้านเอกสารได้กล่าวถึง ทัพพม่ายกมาแต่ปากน้ำโจ้โล้ทั้งทัพบก ทัพเรือ มาขึ้นที่ท่าข้ามปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบางคล้า อยู่ห่างจากเขตเมืองศรีมโหสถประมาณ 15 กิโลเมตร ระยะเดินประมาณ 1 วัน และได้รบกับกองทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ซึ่งตั้งอยู่ที่สำนักหนองน้ำ ตามหลักฐานเอกสารได้กล่าวการวางกำลังของพระองค์ไว้ในป่าอ้อป่าแขม เพื่อบังตาพม่าและได้รับชัยชนะในที่สุด ก็สอดคล้องกับสภาพพื้นที่บริเวณนี้ คือ เมื่อประมาณ 70-80 ปีก่อน ยังมีป่าอ้อป่าแขมขึ้นสูงท่วมหลังช้าง และมักมีช้างป่าสัตว์ป่าพวกลิง ค่าง เสือดำ เสือดาว หมูป่า จระเข้ เป็นจำนวนมากเที่ยวหากินบริเวณนี้

- **วัดโพธิ์** : เขตเทศบาลอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง ห่างจากปากน้ำโจ้โล้ราว 2 กิโลเมตร บริเวณวัดโพธิ์เป็นชุมชนเก่าเช่นเดียวกับวัดปากน้ำ ภายในวัดยังมีมณฑปขนาด 6 เมตร แบบศิลปะรัตนโกสินทร์ ภายในมีพระพุทธรูปก่ออิฐถือปูน เรียก "หลวง

พ่อโต” และโบสถ์เก่าแต่รื้อไปแล้ว ลักษณะเป็นแบบศิลปะพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ระหว่างวัดโพธิ์และวัดปากน้ำยังมีสระน้ำใหญ่เรียกว่า “สระหลวง” อยู่ด้านหลังโรงเรียนมัธยมบางคล้า นอกจากนี้ยังมีวัดร้างชื่อ “วัดตีนสะพาน” ตำบลท่าทองหลาง อำเภอบางคล้า ตั้งอยู่ริมคลองท่าทองหลางซึ่งร้างไป 30 ปีกว่าปีแล้ว แต่ไม่สามารถเข้าไปสำรวจได้เพราะเป็นฤดูฝนน้ำท่วมเส้นทางระดับลึกและเป็นป่าละเมาะรกทึบ ส่วนสระหลวงในปัจจุบันใช้เป็นพื้นที่ทำนา นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่ากันว่า เป็นเส้นทางผ่านของทัพสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ และมีการสร้างอนุสาวรีย์ของพระองค์ไว้กลางเทศบาลบางคล้า

- **วัดสระสองตอน** : หมู่ 5 ตำบลหนองแหน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทราตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ราว 10 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร พื้นที่ทางทิศตะวันออกจะเป็นเนินสูงขึ้นไปและยังพอมีแนวป่าอยู่บ้าง ขณะที่พื้นที่ด้านตะวันตกเป็นทุ่งโล่งสูงจากระดับน้ำทะเลราว 4 เมตร ลักษณะพื้นที่ด้านหนึ่งเป็นแนวชายป่าและอีกด้านเป็นทุ่งเช่นเดียวกับเส้นทางจากดงศรีมหาโพธิ์-เมืองศรีมโหสถและเมืองพนมสารคาม ซึ่งชุมชนโบราณจะตั้งอยู่บนเส้นทางนี้ในบริเวณด้านตะวันตกเฉียงเหนือของวัดสระสองตอนราว 200 เมตร พบบ่อศิลาแลงขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1.50 เมตร และ 1.3 เมตร อยู่คู่กันซึ่งตรงแนวขอบบ่อเรียงด้วยศิลาแลงขนาด 50 x 90 ซม. พบบ่อศิลาแลงขนาด 3.67 x 8.70 เมตร ห่างจากวัดประมาณ 100 เมตร เป็นลักษณะบ่อที่ขุดลงไปในพื้นศิลาแลงธรรมชาติ[20] เจ้าอาวาสวัดสระสองตอนกล่าวว่าเป็นบ่อที่ขุดโดยพวกฝรั่งเศสภายหลังจากที่ยึดเมืองจันทบุรีและตราดเพื่อหาแร่ทองคำ

ประวัติ : ลักษณะสระมีแนวศิลาแลงคั่นอยู่จึงเรียกว่า “สระสองตอน” เดิมมีแนวถนนโบราณจากบ้านหัวสำโรง (อำเภอแปลงยาว) ตัดผ่านสระสองตอน ซึ่งสระดังกล่าวตั้งอยู่กลางทุ่งทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดราว 500 เมตร แต่ถูกไถไปพร้อมแนวถนน สระและแนวโบราณสถานอย่างไรก็ตามก็ยังมีแนวถนนเหลืออยู่บ้างในเขตบ้านบ่อโพรงบ้านหัวสำโรงไปถึงบ้านอ่าวช้างไล่ บ้านแปลงยาว แหลมประดู่ (อำเภอบ้านโพธิ์) บ้านหัวถนน (อำเภอพนัสนิคม) ลักษณะเส้นทางเดินถ้าผ่านพนัสนิคมก็ไม่ต้องผ่านอำเภอพานทอง แต่ถ้าผ่านอำเภอพานทองก็ไม่ต้อง

เข้าพนัสนิคม สรุปเส้นทางดังนี้

1. เส้นทางตรง : เลาะชายป่าหรือชายทุ่ง : สระสองตอน - หัวสำโรง - อ่าวช้างไล่ - บ้านด่าน (ปัจจุบันเรียกด่านเงิน) - แหลมประดู่ - บ้านตม - บ้านหัวถนน - พนัสนิคม - บางปลาสร้อย (จังหวัดชลบุรีปัจจุบัน) - อ่างศิลา - ศรีราชา - บางละมุง - สัตหีบ ในเขตพื้นที่แนวชายป่าจะมีหมู่บ้านตลอดเส้นทาง แหล่งอาหารและแหล่งน้ำจืด

2. เส้นทางอ้อม : ตามทุ่ง : สระสองตอน - อำเภอบางคล้า - แปดริ้ว - อำเภอบ้านโพธิ์ - อำเภอพานทอง - บางปลาสร้อย (จังหวัดชลบุรีในปัจจุบัน) เส้นทางผ่านทุ่งไม่ค่อยจะมีหมู่บ้าน มีหนองน้ำมากและน้ำจะกร่อย (การเดินทางจากสระสองตอนหรือบ้านดงยาวออกประมาณ 2 โมงเช้าถึงพนัสนิคมราว 6 โมงเย็น ประมาณ 9 ชั่วโมง)

ถนนพระรถ เริ่มต้นวัดหน้าพระธาตุ อำเภอพนัสนิคม - บึงกระจับ - สำนักสงฆ์อาจารย์ช่วนเก่า - บ้านท่าเกวียน (ตำบลท่าถ่าน อำเภอพนมสารคาม) - โคกมอญ (ปัจจุบันคือโคกไทย) - โคกปืบ - ดงศรีมหาโพธิ์ แต่บางช่วงก็ขาดหายเป็นตอนๆ แต่ในสมัย 40-50 ปีก่อน ไม่ค่อยใช้เส้นทางถนนพระรถเพียงแต่เลียบหรือผ่าน

น่าสังเกตว่าแนวคลองชลประทานจากคลองท่าลาดถึงบ้านหัวถนนเป็นเส้นทางเดินเลาะชายป่า

- **วัดหัวสำโรง** : หมู่ 2 ตำบลหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของบ้านสระสองตอนราว 3 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร สิ่งสำคัญในวัด

  - พระอุโบสถ 5 ห้อง สร้างทับพระอุโบสถหลังเก่า
  - พระประธานปางมารวิชัย ศิลปะรัตนโกสินทร์
  - กลุ่มต้นไม้ เช่น โพธิ์ ยาง ขนาดใหญ่ ซึ่งมักจะพบในชุมชนเก่า

เส้นทางเดินจากหัวสำโรงผ่านพนมสารคาม บ้านโคกข้าว บ้านโคกมอญ (โคกไทย) บ้านธารพูด ศรีมหาโพธิ์ ปราจีนบุรี ท่าตูม ประจันตคาม[21]

- **วัดอ่าวช้างไล่** : หมู่ 4 ตำบลหัวสำโรง อำเภอแปลงยาว จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวัดหัวสำโรง 3 กิโลเมตร ติดแนวคลองชลประทานทางทิศตะวันตก อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร พื้นที่บริเวณนี้เดิมมีสัตว์ป่าจำนวนมาก อาทิ เก้ง กวาง ชะมด ละมั่ง

และช้างป่า เป็นต้น ลงมาน้ำกินในบริเวณนี้ โดยเฉพาะพวกช้างป่ามักจะไล่คนเสมอๆ จึงเรียกพื้นที่นี้ว่า “อ่าวช้างไล่” พวกสัตว์ป่าดังกล่าวหมดไปเมื่อราว 70-80 ปีก่อน

เส้นทางเดิน : จากอ่าวช้างไล่ บ้านแหลมหว้า บ้านไผ่แก้ว บ้านแหลมประดู่ สระสี่เหลี่ยม พนัสนิคม ชลบุรี เป็นต้น เส้นทางเดินมักจะเดินเลาะป่าหรือชายทุ่ง เพราะมีแหล่งน้ำและหมู่บ้านตามรายทาง ส่วนใหญ่ทุ่งน้ำจะเปรี้ยวและบางแห่งก็กินไม่ได้ โดยเฉพาะมีป่าอ้อป่าแขมขึ้นหนาแน่นทำให้เดินไม่ได้[22]

- **วัดแปลงยาว** : หมู่ 3 ตำบลแปลงยาว อำเภอแปลงยาว จังหวัดฉะเชิงเทรา ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวัดอ่าวช้างไล่ราว 3 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร

ประวัติ : คนในพื้นที่อพยพมาจากเขมร พูดภาษาเขมรได้ ลักษณะพื้นที่มีคลองเป็นแนวยาวผ่านหน้าวัด และพื้นที่เป็นแนวยาว บางแห่งเป็นป่าบางแห่งก็โล่งเตียน จึงเรียกกันว่า “แปลงยาว” ในระหว่าง พ.ศ. 2472 มีคนอพยพมาจากเขมรสร้างวัดขึ้นที่นี่ ในบริเวณพบโบราณวัตถุประเภทศิลาแลงสี่เหลียม คงเป็นชิ้นส่วนของโบราณสถานแต่ถูกขุดขึ้นมา พบเศษเครื่องปั้นดินเผา ลูกปัดโครงกระดูก เมื่อประมาณ 50 ปีมาแล้ว ในพื้นที่ใกล้เคียง

- หนองโบสถ์ : ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดราว 500 เมตร เคยพบพระพิมพ์เนื้อดิน

- คลองวังด้วน : ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดประมาณ 1 กิโลเมตร เคยพบลูกปัด[23]

การสำรวจพื้นที่บริเวณวัดพบศิลาแลงก้อนสี่เหลี่ยมหลายก้อน ชิ้นส่วนหินสีเขียว พื้นที่รอบๆ วัดในรัศมี 200 เมตร พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) เครื่องถ้วยจีนเคลือบสีเขียวแกมเขียวแบบชิงไป่และเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งตอนปลาย-ชิง (blue and white) พื้นที่บริเวณนี้คงมีกลุ่มชนอาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์-ประวัติศาสตร์ตอนต้น จนถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์

- **วัดแหลมประดู่** : หมู่ 2 ตำบลสระสี่เหลี่ยม อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวัดแปลงยาวราว 6 กิโลเมตร

สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตรด้านทิศตะวันออกเป็นพื้นที่สูงและป่า ส่วนทางด้านตะวันตกเป็นทุ่งโล่ง และหนองน้ำจำนวนมากและสูงจากระดับน้ำทะเลราว 2 เมตร

ประวัติวัด : [24]เดิมตั้งอยู่กับสระสี่เหลี่ยมต่อมาแยกมาตั้งบริเวณปัจจุบันราว 100 กว่าปี เคยพบโบราณวัตถุหลายประเภท อาทิ เครื่องปั้นดินเผา แหวน กำไล เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมตัดหรือขุดลงในศิลาแลง พื้นที่บริเวณนี้เดิมเป็นป่าปรือ ป่าแขมและสัตว์ป่าจำนวนมาก เช่น ช้าง เก้ง กวาง สมัน (ประมาณ 60-70 ปี) บริเวณตามแนวชายทุ่งจะมีหมู่บ้านและหนองน้ำตลอดทาง ซึ่งแหล่งน้ำในชายทุ่งจะมีรสเปรี้ยวหรือกร่อย เส้นทางเดินจากสระสี่เหลี่ยมผ่านวัดเขาดิน บ้านหัวถนน บ้านหนองปรือ บ้านหนองเหียงและพนัสนิคม บางปลาร้อยเป็นชื่อเดิมของชลบุรี

- สระน้ำรูปสี่เหลี่ยม : หมู่ 6 ตำบลสระสี่เหลี่ยม อำเภอพนัสนิคม อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร ขนาด 13.20 x 15.50 เมตร ขอบในขนาด 10.70 เมตร จึงทำให้มีทางเดินรอบสระด้านทิศตะวันตกมีร่องรอยตัดเป็นช่องสำหรับน้ำเข้า พบเศษเครื่องปั้นดินเผา (earthenware) กระจายทั่วไป

ลักษณะพื้นที่ทางด้านใต้ประมาณ 2 กิโลเมตร มีแนวเขาดินทางด้านทิศตะวันออกและบ้านแหลมเขาทางทิศตะวันตก ซึ่งเส้นทางผ่านไประหว่างแนวเขาดังกล่าว เป็นลักษณะจุดสำคัญ (land mark) ในเส้นทาง

- **วัดหัวถนน** : หมู่ 4 ตำบลหัวถนน อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวัดแหลมประดู่ราว 5 กิโลเมตร สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร และพื้นที่ค่อยๆ สูงขึ้นทางด้านทิศตะวันออก ทางด้านทิศตะวันตกเป็นทุ่งโล่งสูงจากระดับน้ำทะเลราว 2 เมตร

ประวัติวัด : ชาวบ้านอพยพมาจากเวียงจันทน์ ภายหลังการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้ยกทัพไปปราบและกวาดต้อนครัวชาวเวียงจันทน์มาไว้ที่นครเขื่อนขันธ์ (อำเภอพระประแดง) ชาวบ้านยังพูดภาษาเวียงจันทน์และมีประเพณีต่างๆ เช่น แม่ศรี ไม้ฮึ่ม แต่ปัจจุบันปะปนกันทั้งชาวไทย จีน และลาว

กลุ่มชาวเวียงจันทน์ที่ป้อมพระจุลฯ มาตัดไม้ที่พนัสนิคมไปสร้างบ้านเรือน และบางกลุ่มก็มาขออยู่ที่พนัสนิคม ส่วนพวกที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ต่อมาอพยพมาที่บางปู และเคลื่อนย้ายมาอยู่ที่แม่น้ำบางปะกง และอำเภอพานทอง

ถนนพระรถ : แนวถนนเป็นแนวคันดินสูงยังพบอยู่ที่บริเวณหน้าวิหารวัดหัวถนนไปสระสี่เหลี่ยม วัดแหลมประดู่ บางตอนขาดหายไปเพราะการทำไร่

การเดินทางไปชลบุรี : จากบ้านหัวถนนไปวัดโบสถ์ท่าตะกูด (อำเภอพานทอง) ซึ่งเป็นท่าเรือสินค้าและเดินไปท่าเกวียน (อำเภอเมือง) เป็นจุดขายสินค้า มีพ่อค้าหาบปลาเค็มมาขาย การเดินทางไป-กลับระหว่างบ้านหัวถนน-ชลบุรี 1 วัน เดิมชลบุรีเรียกว่า “บางปลาสร้อย” เพราะมีปลากระตักมากซึ่งชาวลาวเรียกว่าปลาสร้อย ใช้ในการทำน้ำปลา สรุปเส้นทางเดินจากบ้านหัวถนนไปตำบลไร่หลักทอง ตำบลวัดโบสถ์ ตำบลวัดหลวง ตำบลศาลาแดง อำเภอพานทองและชลบุรี

วัดใต้ (ร้าง) หมู่ 7 ตำบลหัวถนนตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านราว 200 เมตร เคยพบเปลือกหอยทะเลจำนวนมาก[25] แสดงว่าแนวชายฝั่งทะเลเข้ามาถึงบริเวณนี้

- **วัดหน้าพระธาตุ** : หมู่ 1 ตำบลหน้าพระธาตุ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอพนัสนิคม ราว 2 กิโลเมตร บริเวณวัดอยู่เกือบกึ่งกลางของเมืองโบราณ ชื่อ “พระรถ” เป็นเมืองคูน้ำคันดินโดยมีคันดิน 2 ชั้น และคูน้ำ 1 ชั้น แนวคันดินบางตอนถูกไถทำลายและน้ำตื้นเขิน อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร

ประวัติ : กลุ่มชาวบ้านที่เข้ามาอาศัยกลุ่มแรกเป็นชาวเวียงจันทน์ยังมีประเพณี เช่น บุญบั้งไฟที่เนินพระธาตุซึ่งจะต้องไปสวดมนต์ เดิมในบริเวณเมืองและรอบๆ มีต้นไม้ใหญ่ เช่น ไม้แดง ประดู่ ตะเคียน เคยพบพนัสบดีนอกเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ราว 200 เมตร และพระพุทธรูปทำด้วยนากหน้าตัก 5 นิ้ว สูง 9 นิ้ว แต่ถูกขโมยไปราว 10 ปี[26] ส่วนบริเวณจังหวัดชลบุรีเดิมเรียกว่า บางปลาสร้อย มีเมืองบางปลาสร้อยตั้งอยู่ริมคลองบางปลาสร้อยซึ่งออกทะเลได้ นอกจากนี้ยังมีวัดสวนตาล (ร้าง) ตั้งอยู่ริมคลองบางปลาสร้อย ซึ่งเรือบรรทุกสินค้าสามารถแล่นเข้า

มาในคลองได้ โดยมารับสินค้าที่เกวียนบรรทุกมา พ.ศ. 2496 สินค้าประเภทกล้วย อ้อย น้ำตาลแดง บรรทุกลงเรือฉลอมแล่นเข้าปากน้ำสมุทรปราการ ใช้เวลาประมาณ 1 วัน 1 คืน ถ้าไม่มีลมราว 3 วัน 3 คืน

เส้นทางน้ำ : แม่น้ำบางปะกง :

1. เรือประเภทเรือแดง เรือโยงและเรือฉลอม แล่นเข้าไปทางบางคล้า ผ่านปากคลองบางขนาก อำเภอบ้านสร้าง เมืองปราจีนบุรีและกบินทร์บุรี

2. เข้าแม่น้ำบางปะกงถึงบางคล้าท่าลาดไปอำเภอพนมสารคาม

3. เข้าแม่น้ำบางปะกง ผ่านปากน้ำโยทะกาและองครักษ์ เขตจังหวัดนครนายก

โบราณวัตถุในวัดหน้าพระธาตุ

- ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวะนิกาย เช่น ฐานโยนีและรางน้ำมนต์ทำด้วยสีเขียว ชิ้นส่วนโคนนทิ

- ศาสนาพุทธ อาทิ พิมพ์พระพิมพ์แบบศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 13-15 พระพุทธรูปประทับยืนปางประทานอภัย

- ศาสนาพุทธลัทธิมหายาน : พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะบายน

- เครื่องปั้นดินเผาแบบทวารวดีและเครื่องเคลือบคล้ายเตาบ้านกรวดอาจเป็นกลุ่มเตาตาพระยาหรือเตาลำนางแก้ว ปักธงชัย (จังหวัดนครราชสีมา)

การสำรวจบริเวณเมืองพระรถพบแนวคันดินและคูน้ำและเศษเครื่องปั้นดินเผา เศษเครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็ง ทางด้านนอกคันดินทิศตะวันตกราว 100 เมตร พบเนินโบราณสถานสมัยทวารวดีด้านบนเป็นเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองแบบศิลปะอยุธยาตอนปลาย ดังนั้นเมืองพระรถจึงมีชุมชนอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยทวารวดี-อยุธยาและรัตนโกสินทร์

- **วัดสวนตาล** : เขตเทศบาลชลบุรีอยู่ในศาลแขวง ตั้งอยู่ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลราว 500 เมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร และมีแนวคลองบางปลาสร้อยผ่าน แต่ในปัจจุบันหมดสภาพไปแล้ว อาคารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นแบบศิลปะจีนซึ่งคงมาบูรณะในภายหลัง ภายในมีพระพุทธรูปก่ออิฐถือปูนลงรักปิดทองปางสมาธิและมารวิชัย ซึ่งมีการซ่อมแซมบ้างแล้ว แต่จากลักษณะพอจะมองเห็นเค้าโครงของศิลปะ

อยุธยาตอนปลาย

- **วัดใหญ่อินทาราม** : เขตเทศบาลชลบุรี ตำบลบางปลาสร้อย ห่างจากที่ตั้งศาลากลางจังหวัดประมาณ 1 กิโลเมตร ยกฐานะเป็นพระอารามหลวงเมื่อ 15 สิงหาคม 2518 ซึ่งในพงศาวดารได้กล่าวถึงชื่อวัดหลวง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงยกทัพมาจากเมืองระยองเพื่อปราบนายทองอยู่ นกเล็ก และมาพักที่วัดหลวงห่างจากเมืองชลบุรีประมาณ 100 เส้น (25 เส้นเท่ากับ 1 กิโลเมตร) โบราณสถานและโบราณวัตถุภายในวัดเป็นศิลปะอยุธยาตอนปลาย ดังนี้

พระอุโบสถ : ลักษณะฐานโค้งแบบฐานศิลปะอยุธยาตอนปลาย พระอุโบสถได้รับการซ่อมแซมหลายครั้งในระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3-4 ขนาดพระอุโบสถ 10x21 เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีประตูด้านตะวันออกและตกด้านละ 2 ประตู ด้านตะวันตกก่อมุขยื่นออกมาครอบเสมาเดิมมีหน้าต่างด้านละ 7 บาน เมื่อต่อมุขออกมาเพิ่มอีกด้านละ 2 บาน หน้าต่างด้านในเขียนซ่อมเป็นภาพเทพพนมรุ่นปัจจุบัน ด้านนอกเป็นลายรดน้ำพุ่มข้าวบิณฑ์ ผนังรอบกรอบประตูและหน้าต่างประดับถ้วยชามช่อฟ้าเป็นปูนปั้นรูปเทพพนมในลักษณะศิลปะอยุธยาตอนปลาย เช่น วัดชมภูเวท นนทบุรี วัดสิงห์ กรุงเทพฯ หน้าบันทั้ง 2 ด้าน ประดับถ้วยชามลักษณะหลังคาลด 2 ชั้น ภายในมีพระประธานเสาไม้ ขื่อหลังคาและเพดานเป็นลายปิดทองร่องชาด เสมาคู่มี 8 ทิศ มีการบูรณะใน พ.ศ. 2457, 2472 และ 2498 ภายในเขียนจิตรกรรมฝาผนังสีฝุ่น ผนังระหว่างหน้าต่างทิศเหนือและใต้เป็นภาพทศชาติชาดก ตอนบนเขียนเป็นภาพเทพชุมนุม 3 ชั้น ด้านบนเป็นคนธรรม์ วิทยาธร ผนังด้านตะวันออกเป็นภาพมารผจญ ด้านตะวันตกเป็นเรื่องไตรภูมิและพุทธประวัติ และมีการเขียนเพิ่มเติมในสมัยรัชกาลที่ 3 (ศิลป์ชัย ชิ้นประเสริฐ, 2525, 8)

วิหาร : ด้านทิศเหนือพระอุโบสถ

วิหารเก่า ขนาด 10.29x14.70 เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันออก เขียนลายรดน้ำภาพนารีผลด้านนอกประตู ด้านในเป็นรูปทวารบาลลิงแบกหน้าต่างด้านทิศใต้ เหนือและตะวันตกด้านละ 1 บาน มักพบในศิลปะอยุธยากลาง ด้านนอกเขียนลายรดน้ำ ส่วนด้านในเป็นลายเทพพนม ลักษณะฐานกว้างโค้งแบบสำเภา หน้าบันของเดิมมีการประดับเครื่องถ้วย

ชามแต่พังลง ได้รับการบูรณะใน พ.ศ. 2498 และ 2510 ลักษณะภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในลบเลือนมากเหลือเฉพาะใต้ขอบบนของประตูและหน้าต่าง ด้านทิศเหนือเป็นรูปอดีตพุทธ ทิศตะวันตกหลังพระประธานเป็นภาพพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เทพและเทวดา เป็นลักษณะศิลปะอยุธยา

วิหาร : ด้านทิศตะวันตกพระอุโบสถ

วิหารขนาด 7.70x10 เมตร ลักษณะฐานโค้งสำเภาหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านทิศเหนือและใต้มีหน้าต่างด้านละ 1 บาน หลังคามุงกระเบื้องกาบกล้วย มีปรางค์ย่อมุมไม้สิบสองศิลปะอยุธยา

มณฑป : ด้านทิศตะวันตกของวิหาร

มณฑปประดิษฐานพระพุทธบาท ผนังภายในเคยมีภาพเทพชุมนุมและชาดกพระพุทธบาทจำลอง (ศิลา) เบื้องซ้าย ขนาด 26 x 149 เซนติเมตร

ธรรมาสน์ : ลักษณะทรงปราสาทสูง เป็นเครื่องไม้ลงรักปิดทองประดับกระจก มีลายแกะสลักรูปคชสีห์ ราชสีห์ ม้าและช้าง เรียงเป็นขั้นบันได แต่เหลือเฉพาะรูปช้างและได้รับการบูรณะแล้ว

- **วัดแจ้งกลางดอน** : ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองชลบุรี (บางปลาสร้อย) ประมาณ 10 กิโลเมตร ห่างจากแนวชายฝั่งทะเล 1.5 กิโลเมตรและอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 7 เมตร สิ่งสำคัญภายในวัด มีดังนี้

พระอุโบสถ อายุประมาณ 100 ปี ลักษณะหลังคาลด 2 ชั้น เครื่องไม้มุงกระเบื้อง พระอุโบสถแบบ 5 ห้อง ประตูด้านละ 2 แบบบานคู่ หน้าบันด้านทิศตะวันออกประดับด้วยเครื่องถ้วยจีนแบบลายคราม ด้านนอกเคลือบสีน้ำตาลและเขียนสีแดง-เขียว ศิลปะสมัยราชวงศ์ชิง หน้าบันด้านหลัง (ทิศตะวันตก) ก็ประดับเครื่องลายครามเช่นกัน ระเบียงพระอุโบสถประดับกระเบื้องปรุสีเขียว เสมาแบบศิลปะรัตนโกสินทร์ตอนต้น (หินแกรนิต) ลักษณะช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ซ่อมใหม่ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัยก่ออิฐถือปูนและลงรักปิดทอง นอกจากนี้ด้านหลังพระอุโบสถมีเจดีย์ก่ออิฐถือปูน 2 องค์ (ชำรุด) ลักษณะพื้นที่บริเวณนี้เป็นชุมชนโบราณ ซึ่งจากพงศาวดารธนบุรีได้กล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้เสด็จมาจากระยองเพื่อปราบนายทองอยู่ นกเล็ก และประทับ

ที่หนองมนก่อนที่จะเสด็จไปยังวัดใหญ่ระยะห่างจากเมือง 100 เส้น เป็นไปได้ว่าอยู่ในบริเวณนี้

- **วัดท่ากระดาน** : หมู่ 4 ตำบลบางละมุง อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของชลบุรีราว 38 กิโลเมตร ห่างจากแนวชายฝั่งทะเล 1.5 กิโลเมตร สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร มีคลองบางละมุงไหลด้านทิศเหนือของวัด ผ่านวัดนางเศรษฐี (ร้าง) วัดบางละมุง วัดโบสถ์ (ร้าง) และออกทะเล

คลองบางละมุงเกิดจากการรวมตัวของห้วยกงไคและห้วยตะเคียน ซึ่งไหลมาจากแนวเทือกเขาสูงด้านทิศตะวันออก และผ่านบ้านบางละมุงก่อนที่จะผ่านวัดท่ากระดาน คลองบางละมุงจะผ่านด้านทิศเหนือและตะวันออกของวัดท่ากระดาน สิ่งสำคัญภายในวัดท่ากระดาน

- โบสถ์วัดท่ากระดานซึ่งสร้างทับลงบนโบสถ์เก่า
- เจดีย์ 2 องค์ แต่บูรณะใหม่และใช้อิฐเก่า
- พระพุทธรูปยืนทำจากไม้แก่นจันทร์ ศิลปะอยุธยา
- ชิ้นส่วนไม้ประกอบเรือ
- ไหเคลือบสีน้ำตาลแบบ 4 หู สูง 51.8 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลางปาก 19 ซม. ผลิตจากเตาแม่น้ำน้อย จังหวัดสิงห์บุรี พบในบริเวณเขตวัดท่ากระดาน

ดังนั้นพื้นที่บริเวณวัดท่ากระดานเป็นชุมชนเก่าสมัยอยุธยา ซึ่งคงจะมีเรือแล่นเข้ามาได้และบริเวณนี้น่าจะเป็นเมืองท่าที่สำคัญด้วย เพราะการพบไห 4 หู ขนาดใหญ่เห็นถึงตัวบรรจุสินค้าจากของป่า เช่น น้ำมันยาง ชัน ครั่ง น้ำผึ้ง เป็นต้น เป็นสินค้าสำคัญในการแลกเปลี่ยนซื้อขายในระหว่างสมัยอยุธยาจนถึงเมื่อ 60-70 ปีที่ผ่านมา

- **วัดนางเศรษฐี (ร้าง)** : หมู่ 3 ตำบลบางละมุง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ภายในเขตโรงเรียนบางละมุงซึ่งอยู่ห่างจากวัดท่ากระดานทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ประมาณ 1,000 เมตร ทางทิศใต้มีแนวคลองบางละมุงไหลผ่าน ด้านทิศเหนือห่างจากแนวถนนสุขุมวิทราว 200 เมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 9 เมตร

ประวัติเมืองบางละมุง

[27]เมืองบางละมุงตั้งอยู่ในบริเวณที่หลบลม และไปออกปากอ่าว

หรือทะเลที่บริเวณวัดโบสถ์ (ร้าง) ซึ่งห่างกัน 1 กิโลเมตร และเล่ากันว่าบริเวณส่วนแหลมฉบังซึ่งอยู่ทางทิศเหนือและพัทยาที่อยู่ทางทิศใต้มีพื้นที่ลักษณะคล้ายแหลมที่ยื่นออกไปในทะเล จึงมักเรียกว่า “ก้ามปู” ตรงบริเวณเมืองบางละมุงเป็นเสมือนตัวปู และมีการขุดตาน้ำที่เมืองทำให้ส่วนก้ามปูทั้ง 2 โตและเจริญรุ่งเรือง ขณะที่เมืองบางละมุงค่อยๆ ร้างไป เดิมมีหมู่บ้านจำนวนมากในระหว่าง พ.ศ. 2450 และมีการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของต่างๆ อาทิ น้ำมันยาง (ใส่ในไหแดง) ถ่าน น้ำตาล หวาย ชัน ครั่ง ฟืน เสื้อผ้า เป็นต้น ตลาดบางละมุงเก่าตั้งอยู่บริเวณนี้

1. เส้นทางบก : ถนนสายสุขุมวิทได้สร้างทับบนเส้นทางเกวียนและบางส่วนก็เลียบเส้นทางเกวียนเก่า ซึ่งแนวถนนเดิมจะไปถึงบางพระ เมืองชลบุรีและศรีราชา

2. เส้นทางน้ำ : เรือใบขนาดใหญ่สามารถเข้าจอดเทียบท่าเมืองบางละมุงได้ และไปค้าขายตามเมืองท่าต่างๆ อาทิ บางละมุง พัทยา ระยอง จันทบุรีและสมุทรปราการ

สิ่งสำคัญ

- สระน้ำเก่า ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของวัดนางเศรษฐี (ร้าง) ขนาด 15 x 15 เมตร

- พระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานปางมารวิชัย ก่ออิฐถือปูน จำนวน 2 องค์ ซึ่งปัจจุบันได้ทำการบูรณะแล้ว แต่จากภาพถ่ายเก่า แกนในเป็นศิลาแลง ฉาบปูน ลงรักปิดทอง ลักษณะศิลปะอยุธยากลาง-ปลาย บางองค์เป็นพระพุทธรูปหินทรายแดง ลงรักปิดทอง ศิลปะอยุธยากลาง-ปลาย

- วิหารก่ออิฐถือปูนขนาด 7.10 x 18.50 เมตร เครื่องไม้มุงกระเบื้อง แต่ได้พังลงทางโรงเรียนบางละมุงใช้สังกะสีมุงไว้ พบเศษกระเบื้องกระจายโดยรอบ มีประตูด้านตะวันออกและตกอย่างละ 1 บาน (แบบบานคู่) และหน้าต่างทิศเหนือและใต้อย่างละ 1 บาน ผนังหนาราว 50 เซนติเมตร ซึ่งใช้ส่วนผนังรับเครื่องบนหลังคา ด้านในมีเสาไม้แปดต้นรองรับเครื่องบนหลังคาขนาดอิฐยาว 28-32 เซนติเมตร กว้าง 14-16 เซนติเมตร หนา 4-5 เซนติเมตร ฐานโค้งแบบสำเภา ลักษณะศิลปะอยุธยากลาง-ตอนปลาย

ขนาดประตู : ด้านบนกว้าง 1.25 เมตร ด้านล่างกว้าง 1.63 เมตร สูง 2.90 เมตร ขนาดบานประตูกว้าง 58 เซนติเมตร มีอกเลาตรงกลาง

ด้านบนและล่างใช้ไม้รองรับการก่ออิฐของส่วนผนัง

ขนาดหน้าต่าง : ด้านบนกว้าง 70 เซนติเมตร ด้านล่างกว้าง 75 เซนติเมตร สูง 1.65 เมตร ขนาดบานหน้าต่างกว้างบานละ 30 เซนติเมตร มิได้รับผนังอิฐ ด้านบนกำแพงแก้วขนาด 18.60 x 20.70 เมตร หนา 40 เซนติเมตร ก่ออิฐถือปูน มีประตูขนาด 1.73 เมตร ทั้ง 4 ด้าน มีหัวเสาที่ประตูทุกด้าน บางส่วนมีลักษณะศิลปะจีนผสมบ้างคงจะได้รับการบูรณะในสมัยหลัง

วัดนางเศรษฐี (ร้าง) ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของคลองบางละมุง ซึ่งคงอยู่ในภายในเมืองด้วยทางฝั่งตะวันตกได้ถูกปรับพื้นที่สร้างโรงงานจนหมดไม่อาจศึกษาได้ จึงอยู่ในระหว่างสมัยอยุธยาตอนกลาง-ตอนปลาย

- **วัดโบสถ์ (ร้าง)** : หมู่ 8 ตำบลบางละมุง อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดบางละมุงราว 500 เมตร และห่างแนวชายฝั่งทะเลประมาณ 300 เมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 9 เมตร

สิ่งสำคัญ

- พระอุโบสถ ก่ออิฐถือปูน ขนาด 5.85 x 10 เมตร ผนังหนา 45 เซนติเมตร หลังคาเครื่องมุงกระเบื้อง แต่กระเบื้องพังลงจึงใช้สังกะสีมุงไว้ ลักษณะพระอุโบสถสอบขึ้นด้านบน ฐานโค้งสำเภามีประตูทางทิศตะวันออก 1 บาน (แบบบานคู่) ลักษณะสอบขึ้นด้านบน กว้าง 1.50 เมตร สูง 2.53 เมตร ด้านบนมีไม้ขนาด 2.50 เมตร รับผนังไว้ ลักษณะพระอุโบสถขนาด 3 ห้อง ด้านหน้าและหลังมีมุขโครงสร้างเครื่องไม้ยื่นออกมาเหลือเฉพาะโครงสร้างด้านหลังหรือทิศตะวันตก เครื่องบนหลังคาพังแล้ว ทำให้มีความยาวรวม 16.20 เมตร ลักษณะพื้นรอบพระอุโบสถสูงกว่าพื้นที่ด้านนอก ขนาดอิฐยาว 28-30 เซนติเมตร กว้าง 14-15 เซนติเมตร หนา 5-6 เซนติเมตร ศิลปะอยุธยากลาง-ปลาย

- พระพุทธรูปหินทรายสีแดง ลงรักปิดทอง จำนวน 4 องค์ ขนาดหน้าตัก 95 เซนติเมตร สูง 1 เมตร ศิลปะอยุธยาตอนกลาง-ปลาย

- เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองถึงองค์ระฆัง ขนาดฐาน 3.38 x 3.38 เมตร สูงประมาณ 5 เมตร ก่ออิฐถือปูน ส่วนบนคือบัลลังก์และยอดพังทลาย องค์ระฆังพังทลายบางส่วนทางด้านทิศตะวันตกศิลปะอยุธยาตอนปลาย

- **วัดบางละมุง** : ตำบลบางละมุง อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของโรงเรียนบางละมุงและวัดเศรษฐี (ร้าง) ราว 400 เมตร ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลราว 1 กิโลเมตร แนวคลองบางละมุงผ่านทางทิศใต้ของวัด อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 9 เมตร คลองบริเวณนี้กว้างกว่าตรงวัดท่ากระดานและวัดเศรษฐี (ร้าง) กว้างประมาณ 100 เมตร จากสภาพในปัจจุบันเมื่อน้ำขึ้นเรือบรรทุกข้าวหรือทรายขนาดใหญ่แล่นเข้ามาได้

ประวัติวัด : สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงปลูกต้นสนไว้ พ.ศ. 2310 คราวเสด็จพักทัพ ณ วัดวารีล้อม (วัดบางละมุงในปัจจุบัน) เพื่อรวบรวมผู้คนกอบกู้เอกราช โดยมีหลวงปู่คงเป็นเจ้าอาวาสในสมัยนั้น ในปัจจุบันยังมีต้นสนใหญ่อยู่ภายในบริเวณวัด

สิ่งสำคัญ

ฐานวิหารเก่าถูกสร้างทับไว้ด้วยวิหารใหม่และเจดีย์ก่ออิฐถือปูนแบบย่อมุมไม้สิบสองแต่ได้รับการบูรณะแล้ว เป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนปลาย

- **วัดสว่างฟ้าพฤฒาราม (วัดนาเกลือ)** : เขตอำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวัดท่ากระดานราว 9 กิโลเมตร และริมทางหลวงหมายเลข 3 (สุขุมวิท) ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลราว 1 กิโลเมตร และอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 10 เมตร มีแนวคลองนาเกลือไหลมาจากพื้นที่สูงทางด้านทิศตะวันออก และผ่านทางด้านทิศเหนือของวัดไปออกทะเลทางด้านทิศตะวันตก

ประวัติ: [28]บ้านนาเกลืออยู่ในสมัยเดียวกับเมืองบางละมุงโบราณ ลักษณะพื้นที่กึ่งน้ำจืดและน้ำเค็มมีแนวลำรางเข้ามาพื้นที่ด้านในจึงสามารถทำเกลือได้ โดยมีเรือเข้ามารับเกลือที่ท่าเรือไปขายบางปะกง แปดริ้วและกรุงเทพฯ ท่าเรืออยู่ที่อ่าวตาเสือและมีสินค้าของป่าประเภทน้ำมันยาง น้ำมันสน กล้วย ไม้ ครั่ง ชัน น้ำผึ้ง เป็นต้น และมีเพียงทางเกวียนและทางเดินระหว่างเมืองต่างๆ ยังไม่มีถนนสุขุมวิท บริเวณนี้เป็นหมู่บ้านเล็กๆ มีคนจีนอาศัยปะปนอยู่และทำอาชีพการประมง เช่น เรือจับปลา โป๊ะดักปลา (ละมุง แปลว่าโป๊ะขนาดเล็ก)

มีเรื่องเล่ากันว่า พระเจ้าตากสินทรงมารวบรวมเรือที่บริเวณ

บ้านนาเกลือด้วย เพราะเป็นแหล่งต่อเรือมาแต่สมัยโบราณ ยืดเรือสินค้าเพื่อบรรทุกอาหารและเสบียงในการทำสงคราม และเป็นคนฉลาดและทรงเก่งในการรบโดยทัพเรือ อาชีพการต่อเรือยังคงตกทอดมาจนถึงในปัจจุบัน โดยใช้ไม้ตะเคียน ไม้ประดู่ ไม้มะค่า แต่ส่วนใหญ่จะใช้ไม้ตะเคียนในการต่อเรือ การต่อเรือมีการดัดแปลงมาจากเรือสำเภาของจีนและเรือกำปั่นของยุโรป มาเป็นเรือประเภทเรือฉลอมในปัจจุบันมีการต่อเรือประเภทเรือประมงโดยใช้ไม้ตะเคียนและเรือท่องเที่ยว

นอกจากนี้หมู่บ้านพัทยาเหนือและใต้ ซึ่งติดต่อกับบ้านนาเกลือเป็นหมู่บ้านสมัยเดียวกันและมีท่าเรือสำหรับขนของป่ามาลงเรือแต่ไม่ได้เป็นตลาด สินค้าอื่นๆ มีไม้สำหรับทำโป๊ะ ถ่านและฟืน และบ้านนาจอมเทียนก็เป็นเขตชุมชนและท่าเรือและตลาดเก่า แต่มีขนาดเล็กกว่าบ้านนาเกลือ

บ้านนาเกลือ พัทยา และนาจอมเทียนปรากฏชื่อในพงศาวดารกรุงธนบุรี ในคราวที่สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงยกทัพผ่านมาทางบ้านนาเกลือและนายกล่ำพาสมัครพรรคพวกเข้ามาสวามิภักดิ์และเดินทางต่อไป

สิ่งสำคัญในวัดนาเกลือ

พระอุโบสถ ขนาด 5x10 เมตร โดยสร้างหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องขอปลายแหลมมนลักษณะหลังคาลด 2 ชั้น มีพาไลโดยรอบ ส่วนก่ออิฐถือปูนเป็นบัวคว่ำ-บัวหงาย พระอุโบสถหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีประตูแบบบานคู่จำนวน 2 บาน หน้าต่างด้านละ 3 บาน ใบเสมาตั้งอยู่ 8 ทิศเป็นหินปูนฉาบปูนขาวตั้งอยู่บนฐานบัวกลุ่ม โครงสร้างหลังคาทางทิศตะวันตกชำรุดมาก หลังคาพาไลทางทิศตะวันออกซ่อมแซม โดยใช้กระเบื้องว่าวทั้งหมดและทางด้านทิศใต้ซ่อมแซมบางส่วน แต่ส่วนใหญ่ยังคงเป็นกระเบื้องขอปลายแหลมมนแสดงถึงการซ่อมแซมหลายสมัย

- ท่านเจ้าอาวาสวัดนาเกลือกล่าวว่าพระอุโบสถเก่ามีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและได้รับการซ่อมแซมมาหลายครั้ง นอกจากนี้ทางด้านทิศตะวันออกของพระอุโบสถเคยมีเจดีย์ก่ออิฐถือปูนตั้งอยู่ แต่ทางวัดได้รื้อออกไปแล้ว

- **วัดนาจอมเทียน** : หมู่ 1 ตำบลนาจอมเทียน อำเภอสัตหีบ

จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวัดนาเกลือราว 12 กิโลเมตร ห่างจากแนวชาวฝั่งทะเลประมาณ 1 กิโลเมตร มีห้วยซากนอกและคลองกล่ำไหลมาจากพื้นที่สูงทางด้านทิศตะวันออก สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร แนวคลองผ่านทางด้านทิศใต้ของวัดและไหลไปออกทะเลทางทิศตะวันตก

ประวัตินาจอมเทียน : เป็นวัดเก่ามีอายุนับร้อยปี มีเรื่องเล่าต่อกันมาว่า พระเจ้าแผ่นดินได้มาสร้างภายหลังที่ยกทัพออกมาจากกรุงฯ และได้ปลูกต้นโพธิ์ ต้นพิกุล (ตายแล้ว) ต้นสารภี (อยู่หน้าโบสถ์เก่า)

- **วัดสัตหีบ** : หมู่ 1 ตำบลสัตหีบ อำเภอสัตหีบ จังหวัดชลบุรี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวัดนาจอมเทียน ราว 21 กิโลเมตร ห่างจากแนวชายฝั่งทะเลประมาณ 200 เมตร ตั้งอยู่สูงจากระดับน้ำทะลราว 5 เมตร มีหนองน้ำชื่อ หนองตะเคียน ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของวัด 500 เมตร

ประวัติวัดสัตหีบ : ประชาชนมักเรียกว่า วัดหลวงพ่ออี๋ เริ่มสร้าง พ.ศ. 2442 โดยนายขำและนางเอียง ทองคำ ได้ขอพระราชทานอธิบดีเป็นพื้นที่ป่าไม้ไม่มีเจ้าของเพื่อสร้างวัด ทางด้านทิศเหนือติดกับทางเกวียนด้านใต้ติดกับทะเล ด้านตะวันตกเป็นแนวชายป่า ด้านตะวันออกติดกับหมู่บ้าน ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. 2463 (วัดสัตหีบ, 2528, 11)

[29]นอกจากนี้ในบริเวณใกล้เคียงยังมีแหล่งน้ำใหญ่ 3 แหล่งคือ

1. หนองไก่เตี้ย : ติดกรมทหารราบที่ 3 (ค่ายแสมสาร) เป็นหนองน้ำจืดขนาดใหญ่ห่างจากอำเภอสัตหีบทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ราว 6-7 กิโลเมตร

2. หนองไก่เตี้ย : ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือราว 3 กิโลเมตร ตั้งอยู่ด้านหลังโรงเรียนสิงห์สมุทร เป็นหนองน้ำจืดขนาดใหญ่

3. หนองตะเคียน : ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของวัดราว 500 เมตร เป็นหนองน้ำเก่าเช่นเดียวกัน ต่อมากรมชลประทานขุดลึกลงไปอีกน้ำจึงกร่อยใช้บริโภคไม่ได้

[30]เดิมวัดสัตหีบตั้งอยู่ที่หัวตลาดสัตหีบ ต่อมาย้ายมาตั้งใกล้หนองตะเคียน และมีท่าเรือเรียก “ท่าเรือหลวงพ่ออี๋” ซึ่งเรือขนาดใหญ่สามารถจอดเทียบท่าได้ สินค้าเป็นประเภทกะปิ น้ำปลา กล้วย ขนุน ถ่าน น้ำมันยาง[31] ไต้ (ใช้ใบกะพ้อผสมน้ำมันยางมัดรวมกัน)

เส้นทางคมนาคม

1. ทางบก : เส้นทางเดินและทางเกวียนอยู่ในบริเวรหนองตะเคียน เป็นเส้นทางที่คดเคี้ยวไปมาและยังใช้ชักลากไม้ด้วย มีเส้นทางไปถึงเมืองระยอง ต่อมาใน พ.ศ. 2496 เริ่มมีการตัดถนนสายนี้ให้ดีขึ้น โดยใช้แรงงานนักโทษ การเดินทางโดยรถยนต์แบบใช้หมุนเครื่องระหว่าง ชลบุรี-สัตหีบ ใช้เวลาประมาณ 5 ชั่วโมง ต้องค้างที่สัตหีบ 1 คืน และถ้าเดินใช้เวลาราว 3 วัน ระหว่างเส้นทางเป็นป่าตลอดเส้นทางมีสัตว์ป่า เช่น เสือดาว เสือดำ ช้าง เก้ง กวาง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีป่าไม้หนาแน่น อาทิ ตะเคียน ประดู่ ยาง ตะแบก เต็ง มะค่า เป็นต้น การสร้างบ้านเรือนมักใช้ไม้ตะแบก พยุง ประดู่และไม้ประดู่ยังใช้ทำเกวียนเพราะทนและแข็งแรง ทำเป็นดุมล้อ ไม้ตะเคียนใช้ต่อเรือและถ้าเป็นเรือใหญ่จะใช้เลื่อยแล้วต่อเป็นแผ่นๆ

2. เส้นทางน้ำ : การเดินเรือสินค้าระหว่างหัวเมืองชายทะเลระหว่างชลบุรี-สัตหีบ โดยเรือใบใช้เวลา 1 วัน เสาเรือใบใช้ไม้ไผ่พันด้วยหวายตลอดลำ เรือมีทั้งเรือใบ (เรือฉลอม) และเรือกำปั่นบรรทุกน้ำปลา หอม มะพร้าว กล้วย ขนุน น้ำมันยาง เป็นต้น ไปขายที่กรุงเทพฯ การต่อเรือมี 2 แบบ

2.1 เรือใหญ่ : เลื่อยไม้เป็นแผ่นๆ เจาะรูแล้วใช้ไม้สลักเรียกว่า “ลูกประสัก” ถ้าใช้ตะปูจะเป็นสนิมได้ง่ายเพราะน้ำทะเล เรือขนาดใหญ่ใช้เวลาประมาณ 2 เดือน ในระหว่าง พ.ศ. 2496 เป็นช่วงที่หลวงพ่ออี๋มาจำพรรษาที่นี่ ยังคงมีการต่อเรือกัน การต่อเรือใหญ่เพื่อบรรทุกสินค้าต้องใช้วิธีการต่อไม้เป็นแผ่นๆ มีเฉพาะในแถบหัวเมืองชายทะเล ผู้ควบคุมเรือเรียกว่า “ไต๋กง” ซึ่งมีทั้งคนไทยและจีน ต้องฝึกหัดในการดูลม ทิศทาง สภาพภูมิอากาศและประเทศ การมีไหวพริบและสติปัญญา

2.2 เรือเล็ก : เป็นเรือขุดจากต้นซุงทั้งประเทศไม้ตะเคียน โดยวิธีการเผาไฟให้ไหม้แล้วขุดจนเสร็จ แล้วใช้ไม้กดบังคับให้เข้าที่เพื่อให้ได้รูปเท่ากัน แล้วลนด้วยไฟจนได้ที่และเอาน้ำใส่ในเรือใช้เวลาประมาณ 1 เดือน ในการขุดเรือ การขุดเรือประเภทนี้ท่านเจ้าอาวาสวัดสัตหีบองค์ปัจจุบันได้เคยเห็นเขาทำกันที่อำเภอพนมสารคาม เรือขุดจะใช้วิธีการแจว แต่ถ้าเป็นต้นไม้ใหญ่สามารถขุดแล้วใช้ใบได้การใช้ใบเรือสามารถเดินทางได้เร็วในทะเล

ภายหลังจากทัพของพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จออกจากบางปลาสร้อย ก็ผ่านมาทางเมืองบางละมุงซึ่งเป็นเมืองสมัยอยุธยา[32] แต่ไม่ปรากฏชื่อในเส้นทางการเดินทัพ อย่างไรก็ตามต้องเป็นเส้นทางผ่านก่อนเข้าสู่บ้านนาเกลือ พัทยา นาจอมเทียน ไก่เตี้ย และสัตหีบ ซึ่งมีหลักฐานทางโบราณคดีรองรับแต่บางแห่ง เช่น พัทยา ก็ถูกชุมชนปัจจุบันสร้างทับลงไปจนหมด ส่วนไก่เตี้ยและชายทะเลนั้นปรากฏว่า อยู่ในเขตทหารเรือที่ฐานทัพเรือสัตหีบ ซึ่งไก่เตี้ยเท่าที่มีหลักฐานคงอยู่หลังโรงเรียนสินสมุทร เป็นหนองน้ำใหญ่ สามารถพักไพร่พลและช้างม้าได้ ส่วนชายชาลหรือชายทะเลอาจจะอยู่ในเขตบ้านพลาใกล้หาดแหลมสนซึ่งเป็นเขตฐานทัพเรือ ในบริเวณดังกล่าวมีหนองน้ำหลายแห่งและคลองพลาและคลองลึกและจากแนวบ้านพลาถึงเมืองระยองประมาณ 25 กิโลเมตร มีแนวคลองที่ไหลมาจากพื้นที่สูงทางทิศเหนือลงสู่แนวชายฝั่งทะเลต่อเนื่องไปตลอดเส้นทาง

- **วัดห้วยโป่ง** : หมู่ 3 ตำบลห้วยโป่ง อำเภอเมือง จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของอำเภอสัตหีบประมาณ 26 กิโลเมตร และแยกจากทางหลวงหมายเลข 3 (สุขุมวิท) ประมาณ 3 กิโลเมตร มีแนวคลองหลอดผ่านทางด้านทิศใต้และคลองห้วยโป่งทางด้านทิศเหนือ ทางทิศตะวันตกราว 4 กิโลเมตร เป็นเนินเขาเนินกระปรอกและเขาห้วยมะหาด พื้นที่อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 48 เมตร ซึ่งเป็นลักษณะชัยภูมิที่เหมาะสมสามารถมองเห็นพื้นที่ใกล้เคียงเมืองระยองได้

ประวัติวัด : เป็นวัดเก่ามาตั้งแต่ครั้งรัตนโกสินทร์โดยได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา พ.ศ. 2418 พระอุโบสถหลังเดิมถูกรื้อไปราว พ.ศ. 2530 อย่างไรก็ตามยังมีพระประธานขนาดใหญ่ปางมารวิชัยในพระอุโบสถใหม่ และธรรมาสน์แบบฝีมือท้องถิ่น วัดแห่งนี้คงสร้างมาแต่สมัยรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 5

นอกจากนี้ยังพบที่วัดห้วยโป่งเดิมมีดินโป่ง 2 แห่ง และตรงห้วยโป่ง 2 แห่ง และมีแหล่งน้ำจืดตลอดทั้งปี จึงทำให้เป็นแหล่งอาหารที่สมบูรณ์ของสัตว์ป่า

การเดินทางไปเมืองชลบุรีและระยองเมื่อ 50 ปี โดยเดินไปตามเส้นทางเกวียน จะมีหมู่บ้านห่างกันราว 10 กิโลเมตร ประมาณ 2 วัน ถึง

เมืองชลบุรี ระยองใช้เวลาราวครึ่งวัน สินค้าส่วนใหญ่ที่บรรทุกเกวียนไป อาทิ น้ำมันยาง ไต้ ต้นไม้หอม ไม้ชลูด (เป็นเถาวัลย์มีกลิ่นหอม)

ในส่วนของประวัติหมู่บ้านนั้น มีเรื่องเล่ากันต่อมาว่า ทัพสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชข้ามเขากุดตอยหรือเขาพยุงหรือเขาจอมแหมา ซึ่งแนวเขาดังกล่าวอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านห้วยโป่งไปตั้งทัพที่วัดลุ่มเมืองระยองบริเวณนี้จึงอาจเป็นหินโด่งที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

- **วัดบ้านเก่า** : หมู่ 2 ตำบลตาขัน อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของจังหวัดระยองประมาณ 5 กิโลเมตร แนวแม่น้ำระยองหรือคลองใหญ่ผ่านทางทิศเหนือ อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 10-20 เมตร ส่วนแม่น้ำระยองเก่า (คลองเก่า) ผ่านบ้านตาขัน อำเภอบ้านค่ายและบ้านหนองบัว อำเภอเมืองระยอง ไหลไปลงแม่น้ำระยองเช่นเดียวกัน

ประวัติวัด : เป็นวัดเก่าแก่อายุกว่า 400 ปี คู่กับวัดโขดทิมทาราม เชื่อกันว่าพระเจ้าตากสินฯ มาตั้งค่ายที่บริเวณบ้านค่าย

สิ่งสำคัญในวัดบ้านเก่า

1. พระอุโบสถ : ขนาด 5 ห้อง โครงสร้างหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องว่า ลักษณะลด 2 ชั้น หันหน้าไปทางทิศตะวันออก อายุประมาณ 100 ปี น่าสังเกตว่าได้สร้างทับอาคารโบสถ์หลังเดิมไว้สังเกตได้ว่าก่อด้วยศิลาแลงกระจายอยู่ด้านนอกบ้าง ด้านหลังเป็นเจดีย์ก่ออิฐถือปูน ย่อมุมไม้สิบสอง

2. เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง :ตั้งอยู่ด้านหลังพระอุโบสถเก่าประกอบด้วยฐานเขียง ฐานแข้งสิงห์ 3 ชั้น ลักษณะการย่อมุมตลอดองค์ระฆัง ส่วนบนคือบัลลังก์พังทลายไป ก่ออิฐฉาบปูน ขนาดฐาน 7.35x7.10 เมตร ขนาดอิฐ 26x13x7 เซนติเมตร เป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนปลาย

3. หอไตรกลางน้ำ : ทางด้านทิศเหนือของเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง ราว 30 เมตร มีหอไตรสร้างอยู่กลางน้ำ โครงสร้างหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องขอบปลายมนแหลม บนหน้าบันเป็นไม้แกะสลักรูปเทพพนม ลักษณะพื้นยกสูง การเข้าเครื่องไม้โดยการใช้สลัก ลักษณะสอบขึ้นด้านบน ลักษณะหอไตรแบบโถงโดยไม่มีผนังทุกด้าน

- **วัดตาขัน** : ตำบลตาขัน อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง ตั้งอยู่

ทางเหนือของเมืองระยองประมาณ 4 กิโลเมตรและวัดบ้านเก่าทางทิศเหนือ 1 กิโลเมตร มีแนวคลองเก่าหรือแม่น้ำระยองเก่าไหลผ่านทางทิศเหนือและทิศตะวันออก ทางด้านทิศตะวันตกราว 1 กิโลเมตร มีแนวแม่น้ำระยองหรือคลองใหญ่และไปรวมกันที่บ้านดอนไหลเข้าสู่ตัวเมืองระยอง

สิ่งสำคัญในวัด

1. พระอุโบสถ : สร้างทับพระอุโบสถหลังเก่า หันหน้าไปทางทิศตะวันออก

2. เจดีย์ย่อมุมไม่สิบสอง ขนาดฐาน 5x5 เมตร สูงราว แต่ได้รับการบูรณะแล้วพื้นที่บริเวณวัดตาขัน มีต้นยางขนาดใหญ่หลายต้น ลักษณะนี้เป็นพื้นที่ชุมชนโบราณ

- **บ้านหนองบัว** : ตำบลเชิงเนิน อำเภอเมืองระยอง ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเมืองระยองประมาณ 2 กิโลเมตร ทางทิศตะวันออกมีแนวคลองไหลผ่านซึ่งจะไปรวมกับคลองใหญ่และคลองเก่าบริเวณบ้านดอน เป็นแม่น้ำต่อไป อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10-20 เมตร จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศพบว่ามีแนวคันดินและคูน้ำเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งอยู่ริมลำน้ำทางด้านทิศตะวันตก

- **วัดบ้านค่าย (ชัยชุมพล)** : หมู่ 5 ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศเหนือเมืองระยองประมาณ 9 กิโลเมตร ทางด้านทิศตะวันตกและเหนือ มีแนวคลองใหญ่ (แม่น้ำระยอง) ไหลผ่าน อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร

ประวัติวัดบ้านค่าย : สร้างในระหว่างสมัยสุโขทัยซึ่งเป็นช่วงที่ขอมเรืองอำนาจ พื้นที่โดยรอบวัดทั้ง 4 ด้าน มีคูน้ำล้อมรอบ ด้านทิศเหนือต่อกับคลองใหญ่ (แม่น้ำระยอง) เดิมมีวัด 2 แห่ง วัดบนทางด้านทิศตะวันตกของแม่น้ำระยอง วัดล่างด้านทิศใต้ของแม่น้ำระยอง ต่อมากระแสน้ำกัดเซาะแนววัดบนมาจึงย้ายมารวมที่วัดล่าง สิ่งสำคัญในวัด

1. เดิมมีเจดีย์ 3 องค์ อยู่ด้านพระอุโบสถเก่า ต่อมามีการก่อสร้างกำแพงจึงไถเจดีย์ออกไป 2 องค์ ปัจจุบันเหลือเพียง 1 องค์ เป็นศิลปะอยุธยาตอนปลาย

2. พระพุทธรูปเกตุแหลม : เดิมเก็บรักษาไว้ในหอไตร ต่อมาหอไตรพังลง จึงตกลงในน้ำ

3. พระพุทธรูปหินทรายขาว ประทับนั่งขัดสมาธิ ขนาดหน้าตัก 80 และ 58 เซนติเมตร และ 40 เซนติเมตร

4. พระพุทธรูปหินทรายสีขาว ประทับยืนปางประธาน พระเศียร พระหัตถ์และพระบาทหักหายไป จึงเหลือความสูงขนาด 80 เซนติเมตร กว้าง 30 เซนติเมตร

5. พระพุทธรูปหินทรายแดง ประทับยืน เหลือเฉพาะส่วนล่างของพระองค์และชายจีวรขนาดสูง 80 เซนติเมตร กลุ่มพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนกลาง-ตอนปลาย

6. เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งตอนปลายและเครื่องถ้วยเบญจรงค์ร่วมสมัยอยุธยาตอนกลาง-ปลาย พบในบริเวณลำน้ำระยอง

[33]ค่ายตากสิน : ยังมีแนวศิลาแลงและแนวคันดินหรือถนนและสระน้ำ เคยขุดพบลูกปืนใหญ่อยู่ในเขตหมู่ 4 และแนวคันดินต่อเนื่องมาถึงเขตหมู่ 5 ตำบลบ้านค่าย ลักษณะแนวค่ายเป็นคันดินสูงมีทางออก 1 ทาง ซึ่งอยู่ฝั่งเดียวกันกับวัดบ้านค่าย แต่คันดินขาดเป็นตอนๆ เพราะถูกไถทำพื้นที่นา ซึ่งก่อนที่พระเจ้าตากสินฯ จะไปตั้งค่ายที่วัดลุ่ม เมืองระยอง ทรงมาตั้งค่ายพักไพร่พลที่บริเวณบ้านค่ายก่อน ภายหลังหลวงพ่อวงษ์ได้มาสร้างวัดที่หน้าค่าย การเดินทางสมัยโบราณใช้เกวียนเทียมกับควาย (ชื่อ “พวงมาลัย” มีเขายาวมาก)

[34]โคกโบสถ์ : หมู่ 4 ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย จังหวัดระยอง ทางด้านทิศใต้ราว 250 เมตร เป็นแนวคลองใหญ่ (แม่น้ำระยอง) ซึ่งโคกโบสถ์อยู่ภายในแนวคันดินบ้านค่าย พบเนินโบราณสถานและศิลาแลงขนาด 54x49x15 เซนติเมตร และขนาด 58x45x15 เซนติเมตร

คันดินหรือกำแพงบ้านค่าย : หมู่ 4 ตำบลบ้านค่าย ด้านทิศเหนือซึ่งมีแนวยาวประมาณ 900 เมตร กว้าง 50 เมตร ทางด้านทิศตะวันตกติดกับแนวคลองใหม่ (แม่น้ำระยอง) ด้านทิศตะวันออก ถูกแนวคลองชลประทานตัดผ่านไป

ด้านทิศใต้ : พบแนวคันดินต่อเนื่องไปถึงคลองใหญ่ (แม่น้ำระยอง) ทางด้านทิศตะวันตกและทางทิศตะวันออกถูกแนวคลองชลประทานตัดผ่าน แนวคันดินทิศเหนือและใต้ห่างกันประมาณ 500 เมตร ภายในคันดินทางด้านทิศใต้พบเนินโบราณสถานก่อด้วยอิฐ ลักษณะแบบสมัย

ประวัติศาสตร์ตอนต้น อย่างไรก็ตามโบราณวัตถุหลายอย่างที่อยู่ในความครอบครองของชาวบ้านอยู่ในสมัยอยุธยา

[35]เดิมอำเภอเมืองระยองเรียกว่า บ้านท่าประดู่ เมื่อประมาณ 80 ปีก่อน ซึ่งบริเวณนี้มีต้นประดู่มาก เส้นทางการคมนาคมมี 2 ทาง

1. ทางบก : ทางเดินและเกวียนจากระยอง-ชลบุรี เลียบไปตามแนวชายทะเลห่างราว 5-6 กิโลเมตร และมีบ่อน้ำไปตามเส้นทางและที่พักสำหรับวัว-ควาย และระยอง-จันทบุรี เป็นเส้นทางเดินและเกวียนไปตามแนวชายทะเลและมีบ่อน้ำตลอดเส้นทางและหมู่บ้านในระยะห่างๆ กัน

2. ทางน้ำ : เมื่อ 50 ปีก่อน มีเรือเมล์แล่นระหว่างระยอง-แปดริ้ว (เรือภาณุรังษี)

เรือบรรทุกสินค้าคล้ายสำเภาจีน : บรรทุกข้าวเปลือก ไต้ น้ำมันยาง ชัน เป็นต้น โดยบรรทุกเกวียนมาลงเรือที่ท่าเรือ สินค้าจากป่าหมดไปราว พ.ศ. 2498-2500 เพราะโรงเลื่อย 3 โรง ตัดไม้ยาง ไม้ตะแบก ตะเคียน จนหมด

สินค้าจากเมืองชลบุรีและสมุทรปราการ เป็นเกลือซึ่งบรรทุกเรือใบไปขายที่เมืองระยอง

อู่ต่อเรือ : อู่ต่อเรือสำเภา (ใช้ไม้ตะเคียน) อยู่บริเวณวัดโขดทิมทาราม อำเภอเมืองระยอง ปัจจุบันยังมีการต่อเรือประมง น้ำมันยางมีบทบาทในการใช้ยาเรือ ครู (ภาชนะสาน) ยาด้วยน้ำมันยางและชัน

ชัน : ต้นชันจะมีชันไหลออกมาเป็นก้อนๆ เอามาตำละเอียดผสมน้ำมันยางทาเรือกันรั่ว

ไต้ : น้ำมันยางเคี่ยวปนกับเปลือกเสม็ดห่อด้วยใบตอง

น้ำมันยาง : ได้จากการเจาะต้นยางลึกถึง 1 ศอก เอาไฟลนและรุ่งขึ้นจะมีน้ำมันไหลออกมา มีลักษณะใส

แหล่งน้ำสำคัญของบ้านค่ายคือ “สระกุ่ม” มีพื้นที่ราว 1 ไร่ และน้ำในคลองใหญ่สามารถใช้ดื่มกินได้ น้ำทะเลหนุนมาแต่บ้านดอน ตำบลเชิงเนิน อำเภอเมืองระยอง

โบราณวัตถุสำคัญในเขตหมู่ 4 ตำบลบ้านค่าย

1. เครื่องถ้วยจีนสมัยเหม็งปลาย ประเภทกระปุก
2. เครื่องถ้วยเบญจรงค์ ประเภทชาม ฝากระปุก

โบราณสถานสำคัญในเมืองระยอง

1. วัดลุ่ม
2. วัดเนิน (ร้าง) เดิมมีแนวคูอยู่ระหว่างวัดเนินและวัดลุ่ม
3. วัดเก่ง (ในโรงพยาบาลระยอง)

- **วัดโขดหิมทาราม** : เขตเทศบาลเมืองระยอง จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของสัตหีบประมาณ 50 กิโลเมตร และห่างจากห้วยโป่งราว 15 กิโลเมตร อยู่ริมแม่น้ำระยองทางฝั่งตะวันตกฝั่งตรงกันข้ามกับเมืองระยองเก่าและห่างจากแนวชายฝั่งทะเลประมาณ 2 กิโลเมตร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือห่างออกไปราว 500 และ 800 เมตร และ 1,000 เมตร เป็นวัดเก่งอยู่ในโรงพยาบาลระยองเป็นวัดป่าประดู่และวัดลุ่มมหาชัยชุมพล ซึ่งอยู่ในแนวฝั่งระยองเช่นเดียวกัน

ประวัติ : [36]กล่าวกันว่าวัดนี้สร้างในราว พ.ศ. 2007 เรียกว่า "วัดโขด" เพราะมีแนวโขดหินสูงขึ้นมาโดยทั่วไปในแนวพื้นทรายที่ยกตัวสูงขึ้น ซึ่งอาจเกิดจากการถอยร่นของแนวชายฝั่งทะเล โขด แปลว่า ที่สูง (ในภาษาใต้เรียกว่า "ควน")

สิ่งสำคัญ

1. พระอุโบสถ : ลักษณะฐานโค้งแบบสำเภา ขนาด 5 ห้อง โครงสร้างหลังเครื่องไม้แต่มุงกระเบื้องลอนสมัยใหม่ในระหว่างการบูรณะ ลักษณะโครงสร้างทั่วๆ ไป เป็นศิลปะอยุธยาตอนปลาย ด้านหน้าพระอุโบสถทางวัดได้ก่อสร้างมุขยื่นออกมา ภายในพระอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องทศชาติเป็นลักษณะศิลปะรัตนโกสินทร์ (หลังรัชกาลที่ 4) ฝีมือช่างพื้นเมือง พระประธานก่ออิฐถือปูนแต่ได้รับการบูรณะใหม่ น่าสังเกตว่าหน้าบันเป็นลวดลายปูนปั้นแบบพรรณพฤกษา ชี้ให้เห็นถึงโครงสร้างเดิมพระอุโบสถคงจะมีการบูรณะในระหว่างสมัยรัตนโกสินทร์และปัจจุบัน

2. กำแพงแก้ว : ก่ออิฐถือปูน ตรงประตูมีหัวเม็ดรูปบัวตูม, ซึ่งมีที่ด้านทิศเหนือและใต้ด้านละ 2 ประตู ขนาดอิฐยาว 27.5-29 เซนติเมตร กว้าง 13-15 เซนติเมตร หนา 4-5 เซนติเมตร ลักษณะคล้ายกับที่วัดนางเศรษฐี (ร้าง) ตำบลบางละมุง อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรีคงจะสร้างขึ้นสมัยเดียวกันในระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย

3. เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง : ฐานเขียง 1 ชั้น ฐานแข้งสิงห์ 5 ชั้น

ฐานบัวรองรับองค์ระฆังส่วนบัลลังก์พังไป ศิลปะอยุธยาตอนปลาย

- **วัดลุ่มมหาชัยชุมพล** : ตำบลท่าประดู่ อำเภอเมือง จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของแม่น้ำระยองประมาณ 500 เมตร ฝั่งตรงข้ามเป็นเมืองระยองเก่ายังปรากฏแนวคูน้ำทั้ง 4 ด้านมีเพียงด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือที่ขาดหายไป ปัจจุบันที่ตั้งของโรงแรมเอเชียใหม่ สนามมวยและหอพระพุทธอังคีรส

ประวัติ:ปรากฏในพงศาวดารกรุงธนบุรีว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้เสด็จมาประทับและตั้งค่ายที่บริเวณวัดลุ่มภายหลังจากเจ้าเมืองระยองได้เข้าเฝ้า และพวกขุนจ่าเมืองและกรมการเมืองระยองได้พาทหารปืนข้ามคูน้ำจากวัดเนินซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของวัดลุ่มราว 100 เมตร เพื่อจะเข้าปล้นค่ายวัดลุ่ม แต่ถูกปืนยิงตกจากสะพานข้ามคูตายและทหารถูกจับได้หลายคน

วัดลุ่มมหาชัยชุมพลตั้งขึ้นมาประมาณ 290 ปี สมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีพาทหารมาพักที่บริเวณใต้ต้นสะตือเป็นที่ประทับเป็นพื้นที่วัดลุ่มกับวัดเนิน (ร้าง) ต่อกัน ที่เรียกว่า “วัดลุ่ม” เพราะเป็นสถานที่ลุ่มมากเมื่อเข้าพรรษาน้ำท่วมจะพายเรือได้ สมัยท่านเจ้าคุณญาณวราภรณ์ (สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร) มาตรวจคณะสงฆ์ พ.ศ. 2463 ได้รวมวัดเนินกับวัดลุ่มเป็นวัดเดียวกัน เพราะขณะนั้นวัดเนินขาดเจ้าอาวาส เมื่อรวมเนื้อที่กันได้ 39 ไร่ 2 งาน 43 ตารางวา

สิ่งสำคัญ

1. พระอุโบสถ : สมัยรัตนโกสินทร์

2. ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สร้าง พ.ศ. 2477 และบูรณะ พ.ศ. 2503-2507 ทิศเหนือของวัดลุ่มมหาชัยชุมพลประมาณ 100 เมตร เดิมมีแนวคูเก่าระหว่างพื้นที่วัดลุ่มและวัดเนินตรงแนวกำแพงโรงเรียนเทศบาล 4 วัดลุ่มมหาชัยชุมพล เมื่อ 20 ปีก่อน ยังมีแนวอยู่บ้าง เมื่อฝนตกน้ำจะไหลไปตามแนวคูทางทิศตะวันออกลงแม่น้ำระยอง

สิ่งสำคัญในวัด

1. พระอุโบสถ : มีการสร้างอาคารทรงไทยก่ออิฐถือปูน หลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องไม่มีฝาผนัง โดยสร้างทับบนอาคารเดิมและโบกปูนปิดแนวหมด ยังคงเหลือใบเสมาอยู่ 4 ทิศ ลักษณะศิลปะอยุธยาตอน

ปลาย

2. เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองตลอดองค์ระฆัง : ขนาดฐาน 4.45 เมตร สูงประมาณ 5 เมตร ฐานเขียง 1 ชั้น ฐานแข้งสิงห์ 5 ชั้น องค์ระฆังพังบางส่วน ส่วนยอดและบัลลังก์พังทลายไป เป็นลักษณะศิลปะอยุธยาตอนปลาย เดิมในบริเวณวัดลุ่มก็มีเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองถึง 2 องค์ แต่ถูกรื้อในระหว่างการพัฒนาวัดลุ่ม พื้นที่บริเวณวัดลุ่มเดิมมีลักษณะเป็นเนินดินรอบๆ เป็นที่ลุ่ม ทางด้านทิศตะวันออกและใต้มีแนวแม่น้ำระยองผ่านจึงเป็นชัยภูมิที่เหมาะสม

- **วัดเก๋ง** : ตั้งอยู่ภายในโรงพยาบาลระยองริมถนนสุขุมวิท ทางทิศตะวันออกราว 300 เมตร คือวัดป่าประดู่ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 700 เมตร เป็นวัดลุ่ม และด้านทิศใต้ราว 200 เมตรคือแนวแม่น้ำระยอง ฝั่งตรงข้ามคือเมืองระยองเก่า ปัจจุบันเหลือเพียงเจดีย์ทรงระฆัง สูงราว 20 เมตร ศิลปะอยุธยาตอนกลาง

ลักษณะเจดีย์ก่ออิฐถือปูน มีฐานเขียงรูป 8 เหลี่ยม กว้างด้านละ 6.50 เมตร เส้นผ่าศูนย์กลางฐานราว 13 เมตร สูง 1 เมตร ด้านฐานเขียงทำเป็นช่องขนาดสูง 1 เมตร กว้าง 50 เซนติเมตร เหลี่ยมละ 2 ช่อง ด้านบนเป็นฐานเขียงรูปวงกลมรองรับฐานบัวคว่ำ-บัวหงาย และมาลัยลูกแก้ว 3 ชั้น และบัวปากระฆังรองรับองค์ระฆัง บัลลังก์ 8 เหลี่ยม รับรองเสาหารและปล้องไฉนส่วนปลียอดหักหายไป

- **วัดป่าประดู่** : เทศบาลเมืองระยอง จังหวัดระยอง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของวัดเก๋ง และโรงพยาบาลระยองราว 300 เมตร ริมถนนสุขุมวิท

สิ่งสำคัญ

- พระอุโบสถ : ขนาด 5 ห้อง สมัยรัตนโกสินทร์

ประวัติ : เดิมพื้นที่บริเวณนี้และใกล้เคียงมีต้นประดู่เป็นจำนวนมาก แต่เมื่อมีการพัฒนาบ้านเมืองก็ถูกโค่นออกไปจนหมด จากพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวถึงการตั้งทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ที่บริเวณค่ายประดู่ เมืองระยอง ภายหลังการประทับที่วัดลุ่มและระหว่างนี้พระยาจันทบูรได้ส่งข้าวมาถวาย 4 เกวียน

- **วัดพลับ** : หมู่ 1 ตำบลบางกะจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี

ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรีราว 3 กิโลเมตร ห่างจากเมืองจันทบุรีเก่ามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 7 กิโลเมตร อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลราว 10 เมตร

ประวัติ : เดิมชื่อวัดพลับ เพราะมีต้นพลับใหญ่และต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น สุวรรณพุทธารามและวัดพลับในที่สุด ส่วนบางกะจะเป็นชื่อหมู่บ้านในอดีตบางกะจะมีท่าเรือในการขนส่งและซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า เรือแล่นเข้ามาตามคลองบางกะจะถึงหน้าวัดพลับ ซึ่งเรือใหญ่จะมาเทียบท่าแฉลบและถ่ายใส่เรือแล่นเข้าจอดที่ท่าโรงโป๊ะ หมู่ 1 สินค้าส่วนใหญ่เป็นผลไม้ เช่น เงาะ ทุเรียน (ทุเรียนพื้นบ้านต้นจะสูง) มังคุด เป็นต้น ต่อมามีการถมคลองบางกะจะ เมื่อ 10 ปีที่แล้ว

[37]พื้นที่ชุมชนวัดพลับและบางกะจะคงมีอายุในราว พ.ศ. 2300 ซึ่งกองทัพของพระเจ้าตากสินมหาราชได้เข้าพักไพร่พลบริเวณบางกะจะเพราะเคยมีวิหารก่ออิฐถือปูน โครงสร้างไม้มุงกระเบื้องดินเผา ต่อมาพังทลายไปจึงสร้างพระอุโบสถใหม่ทับลงไป หลังจากนั้นได้ทรงเดินทัพไปที่เมืองจันทบุรีเก่า น่าสังเกตด้านทิศเหนือและตะวันออกของบางกะจะมีแนวเนินดินสูงเป็นชัยภูมิที่ดีในการตั้งทัพ สามารถสังเกตการณ์ได้ในระยะไกล นอกจากนี้ในบริเวณเมืองจันทบุรีเก่ายังมีสถานที่สำคัญคือ

- ค่ายตากสิน : คือ เมืองจันทบุรีเก่า ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกองกำลังด้านจันทบุรี-ตราด และกองทัพทหารราบที่ 2 กรมทหารราบที่ 1 กองพลนาวิกโยธิน หน่วยบัญชาการนาวิกโยธิน
- วัดโบสถ์เมือง : ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของค่ายตากสินราว 300 เมตร
- วัดกลาง : ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของวัดโบสถ์ราว 100 เมตร
- โรงเรียนเบญจมราชูทิศ : ติดกับวัดกลางได้สร้างทับที่วัดร้างเดิม

พื้นที่ส่วนที่ 2 ยังเคยมีแนวคันดินและคูน้ำผ่านบริเวณศาลากลางและไปรษณีย์ แต่ปัจจุบันหมดสภาพไปแล้ว และส่วนใหญ่ถูกปรับเพื่อสร้างบ้านเรือนใหม่ ยกเว้นพื้นที่ส่วนที่ 1 ที่เป็นค่ายตากสินน่าสังเกตแนวแม่น้ำจันทบุรีได้วกเข้ามาทางด้านทิศใต้ของพื้นที่ส่วนที่ 2 ประมาณ 600 เมตร ซึ่งเป็นไปได้ว่าพื้นที่เมืองจันทบุรีเก่ามิได้มีเฉพาะแต่แนวค่ายตากสินซึ่งให้เป็นพื้นที่ส่วนที่ 1 โดยเฉพาะพื้นที่ส่วนที่ 2 ยังมีกลุ่มโบราณสถานคือ วัดโบสถ์เมืองและวัดกลาง รวมทั้งพื้นที่โรงเรียนเบญจมราชูทิศ

ที่สร้างทับวัดร้าง ซึ่งจุดนี้เป็นจุดอยู่กึ่งกลางเมือง จึงเป็นกลุ่มโบราณสถานสำคัญ จากหลักฐานมีอายุเก่ากว่าสมัยอยุธยาอย่างเด่นชัด ซึ่งจะทำให้เมืองจันทบุรีเก่ามีขนาดโดยประมาณ 1,000x2,000 เมตร ตั้งอยู่บนเนินดินสูง โดยทางทิศตะวันออกและทิศใต้และเหนือมีคูน้ำธรรมชาติ ส่วนทางด้านทิศตะวันตกใช้วิธีขุดคูน้ำแล้วพูนขึ้นเป็นแนวคันดินซึ่งยังเหลือหลักฐานอยู่ในเขตค่ายตากสินบางส่วนทางทิศตะวันตก เหนือ และตะวันออก

นอกจากนี้ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองราว 1.5 กิโลเมตร ยังมีแนวคลองน้ำใสเป็นคูน้ำธรรมชาติอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้นเมืองจันทบุรีจึงตั้งอยู่บนชัยภูมิที่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

ดังนั้นการเข้าตีเมืองจันทบุรีหรือเมืองจันทบูรคงไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะชัยภูมิที่ได้เปรียบและปืนใหญ่ประจำเมืองที่คอยยิงสกัดการบุก จึงทรงใช้ยุทธวิธีการเข้าตีทุกด้านพร้อมกันและการใช้จิตวิทยาโดยการทุบหม้อข้าวหม้อแกงก่อน และยึดได้เมืองในที่สุด เพื่อเป็นฐานที่มั่นในการกอบกู้เอกราชในการรวบรวมผู้คนและต่อเรือรบ เสบียงอาหารและอาวุธ

อย่างไรก็ตามเรื่องของที่ตั้งทัพบริเวณวัดแก้วริมเมือง จะอยู่บริเวณใด นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าแนวฐานโบราณสถานทางทิศเหนือของค่ายตากสินปัจจุบันคือ วัดแก้วริมเมือง ซึ่งจากลักษณะภูมิประเทศและสภาพของเนินดิน จุดนั้นยังตั้งอยู่บนเนินดินสูงเท่ากับเมือง ซึ่งยังอยู่ในขอบเขตของกำแพงเมืองทิศเหนือ ที่ห่างออกไปราว 100 เมตร ขณะที่พื้นที่ของเนินดินสูงลาดชันลงไปทางทิศเหนือและแนวคลองท่าช้างบางส่วน ซึ่งตามลักษณะการตั้งเมืองแล้วไม่ปรากฏเมืองใดในสมัยอยุธยาตั้งในพื้นที่ว่างไว้รอบๆ เมือง เพราะข้าศึกจะใช้บันไดพาดเข้าเมืองโดยง่าย ส่วนใหญ่จะมีแนวคูน้ำกั้นไว้ชั้นหนึ่ง ดังนั้นวัดแก้วริมเมืองคงจะไม่ตั้งอยู่บริเวณนี้ ซึ่งจากหลักฐานกล่าวถึงทัพของพระองค์ได้กลับมาทางประตูท่าช้าง...ตรัสให้ยกทัพบ่ายหน้าเข้าทิศอีสาน จึงเสด็จทรงช้างพระที่นั่งพังคีรีกุญชรฉัททันต์เข้าทลายประตูใหญ่ได้.....ทิศทางดังกล่าวอยู่ในระหว่างทิศเหนือของเมือง วัดแก้วริมเมืองน่าจะตั้งอยู่บริเวณบ้านท่าช้างในปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างราว 1,000 เมตร จากค่ายตากสิน ในทางฝั่งตะวันตกของคลองท่าช้างเช่นเดียวกับตัวเมือง อันเหมาะสมในทางยุทธศาสตร์การตั้งทัพ

สมัยโบราณและพ้นจากวิถีของปืนใหญ่และมีระยะหรือพื้นที่พอที่จะสังเกตการณ์ทัพข้าศึกที่อาจลอบเข้าปล้นค่ายได้

- วัดใหม่ : ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของค่ายตากสินราว 1,200 เมตร

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงย้ายเมืองจันทบุรีมาที่ค่ายเนินวง โดยคนรุ่นปู่ได้เป็นผู้ขุดแนวค่ายและเผาอิฐก่อกำแพง ต่อมาผู้คนได้อพยพกลับมาที่เดิมเพราะขาดแคลนน้ำ

สิ่งสำคัญในวัดพลับ

1. เจดีย์ทรงระฆัง ตั้งอยู่กลางน้ำ สูงประมาณ 7 เมตร ลักษณะศิลปะอยุธยาตอนกลางและได้รับการบูรณะใน พ.ศ. 2481

2. โบสถ์เก่า รื้อไปราว พ.ศ. 2505 และสร้างโบสถ์ใหม่และพระประธานแต่ได้รับการบูรณะเช่นเดียวกัน

3. ปรางค์ สูงประมาณ 20 เมตร ลักษณะศิลปะรัตนโกสินทร์

4. หอไตรกลางน้ำ : โครงสร้างหลังคาไม้มุงกระเบื้อง ซึ่งได้รับการบูรณะส่วนหลังคา พ.ศ. 2518 ลักษณะหลังคาลด 2 ชั้น มีมุขหน้าและหลัง มีลานเดินได้รอบอาคาร ลักษณะผนังเป็นเครื่องไม้มีหน้าต่างด้านละ 2 บาน และประตูทางเข้า 1 บาน ยังเหลือร่องรอยของลายรดน้ำ

ปรากฏในพงศาวดารกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเดินทัพมาจากเมืองระยองพร้อมพระสงฆ์ 4 รูป นำเสด็จประทับรอนแรมโดยระยะทาง 5 วัน ถึงบ้านพลอยแหวนหรือตำบลบางกะจะหัวแหวน วันจันทร์จึงยกพลเข้ามาใกล้เมืองจันทบูร ฝ่ายพระยาจันทบูรให้หลวงปลัดออกมานำทัพเป็นกลอุบายให้กองทัพหลวงเลี้ยวไปทางใต้เมือง จึงให้ข้ามน้ำไปทางฟากตะวันออกและคอยทำร้ายเมื่อพลทหารข้ามน้ำ พระองค์ทรงทราบจึงให้นายบุญมี มหาดเล็กควบม้าขึ้นไปห้าม ทหารกองหน้ามิให้ไปตามทางหลวงปลัดนำให้กลับมาตามทางขวางตางเข้าประตูท่าช้าง เสด็จประทับ ณ วัดแก้วริมเมืองจันทบูร จึงให้พลทหารตั้งล้อมพระวิหารวัดพระแก้วแล้วเสด็จประทับอยู่นั้น....จึงตรัสให้โยธาหาญทั้งปวงหุงอาหารรับประทานแล้วเหลือนั้นให้เทเสีย ต่อยหม้อข้าวหม้อแกงให้จงสิ้นในเพลากลางคืนวันนี้ตีเอาเมืองจันทบูรให้ได้ ไปหาข้าวกินเช้าเอาในเมือง ถ้ามิได้ก็ให้ตายเสียด้วยกันเถิด

เมืองจันทบุรีเก่า (ค่ายตากสิน)

เมืองจันทบุรีเก่าตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำจันทบุรีทางทิศตะวันตก มีแนวคลองท่าช้างและคลองท่าสิงห์เป็นแนวคูธรรมชาติทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งเป็นแนวค่ายตากสินในปัจจุบัน แนวคลองท่าช้างแยกออกเป็นคลองท่าสิงห์อีกเส้นหนึ่งไกลขนานกันมากและมาเชื่อมกับแม่น้ำจันทบุรีที่บริเวณหน้าวัดจันทนารามและวัดโบสถ์เมือง

แนวถนนราชินี ร.7 ตัดผ่านทิศใต้ของค่ายตากสินไปทางวัดโบสถ์เมืองและข้ามน้ำไปทางหน้าวัดจันทนาราม ซึ่งแบ่งพื้นที่เนินดินสูงออกเป็น 2 ส่วน

1. แนวค่ายตากสินปัจจุบัน

2. พื้นที่ตั้งสถานที่สำคัญอาทิศาลากลางที่ทำการไปรษณีย์วัดโบสถ์เมือง วัดกลาง วัดใหม่ เป็นต้น

เชิงอรรถ

[1] สมัยรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดยกบ้านเมืองหลายแห่ง อาทิ บ้านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม ด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี บ้านหินแร่เป็นเมืองอรัญประเทศ บ้านทุ่งแขยกเป็นเมืองวัฒนานคร บ้านท่าสวายเป็นเมืองศรีโสภณ

[2] สัมภาษณ์พระครูอัตกิจประยุกติ เจ้าอาวาส อายุ 65 ปี

[3] สัมภาษณ์นายพนม คงไพศาล อายุ 36 ปี เป็นครูโรงเรียนบ้านพรานนก

[4] สัมภาษณ์นายเขียน อ่อนน้อย อายุ 50 ปี บ้านเลขที่ 13 หมู่ 1 ตำบลโพธิสาวหาญ อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

[5] สัมภาษณ์พระครูปัญญาสรยุต จารุวณโณ : เจ้าอาวาสวัดหนองปลิง : คณะตำบลหนองปลิง

[6] สัมภาษณ์นายสมร ลีบจุ้ย อายุ 57 ปี บ้านเลขที่ 23/2 หมู่ 3 ตำบลหนองปลิง

[7] สัมภาษณ์นางเฉลียว แก้วคำนวณ อายุ 43 ปี ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านหมู่ 2 ตำบลกุ่มหัก อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

[8] ในบริเวณบ้านนายสนิท คำแพง เลขที่ 58 หมู่ 5 ตำบลหนองจระเข้ อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

[9] สัมภาษณ์นายจ้อง ทับภู อายุ 79 ปี บ้านเลขที่ 1 หมู่ 9 ตำบลห้วยทราย อำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี

[10] นายสมาน ต้นจีน (ผู้ใหญ่บ้าน) อายุ 57 ปี บ้านเลขที่ 12 หมู่ 5 ตำบลหนองสรวง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี

[11] พระครูใบฎีกา (เยื้อน) อายุ 85 พรรษา เจ้าอาวาสวัดกระแจะ

[12] สัมภาษณ์นายทอง ทองใบ (อดีตกำนัน) อายุ 69 ปี บ้านเลขที่ 3 หมู่ 5 ตำบลแก่งดินสอ อำเภอนาดี จังหวัดปราจีนบุรี

[13] พระราชพงศาวดารฉบับกรุงธนบุรี เรียกว่า บ้านโพสามหาว
หน้า 468

[14] ฉบับกรุงธนบุรี เรียกว่า บ้านบางดง

[15] ฉบับกรุงธนบุรี เรียกว่า หน่อไม้ทรุง

[16] ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ : นายกลมคุมไพร่หมื่นหนึ่งเสด็จถึงตำบลทับยา ทุ่งไก่เตี้ย สัตหีบ ชายทะเล ตำบลหินโข่ง น้ำเก่าและเข้าแขวงเมืองระยอง

[17] ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ เรียก ตำบลบางกะจะหัวแหวน

[18] สัมภาษณ์นายทองหล่อ ศรีสังวาลย์ อายุ 59 ปี บ้านเลขที่ 7 หมู่ 3 บ้านโคกไทย ตำบลโคกไทย อำเภอศรีมโหสถ (บ้านโคกไทยเดิมเป็น บ้านโคกมอญ มาเปลี่ยนชื่อ พ.ศ. 2487)

[19] สัมภาษณ์นายเลื่อน เถระอนันต์และพระครูโพธิคุณวัฒน์ (แฉล่ม) เจ้าอาวาส

วัดโพธิ์

[20] สัมภาษณ์พระครูพิพิธธรรมมะคุณาธาร

[21] สัมภาษณ์พระครูธรรมธงค์พันฒนกิจ (เผื่อน) อายุ 67 ปี เจ้าอาวาสวัดหัวสำโรง

[22] สัมภาษณ์พระล้อม วัดอ่าวช้างไล่ อายุ 63 ปี

[23] สัมภาษณ์พระครูธรรมทัศน์สุนทร เจ้าอาวาสวัดแปลงยาว

[24] สัมภาษณ์พระครูคุณาภิรมย์ เจ้าอาวาสวัดแหลมประดู่ : เจ้าคณะสระสี่เหลี่ยม อายุ 77 ปี

[25] สัมภาษณ์พระอธิการซุนฮวด วุฑฒิจารย์ เจ้าอาวาสวัดหัวถนน

[26] สัมภาษณ์นายบุญมี แพงไพรี อายุ 69 ปี บ้านเลขที่ 31 หมู่ 4 ต.หน้าพระธาตุ อ. พนัสนิคม จ. ชลบุรี

[27] สัมภาษณ์นายสมพร ยืนงาม อายุ 43 ปี อาจารย์โรงเรียนบางละมุง และนายพยอม กฤษณะภูมิ นักการโรงเรียนบางละมุง

[28] สัมภาษณ์พระครูโอภาสวรกิตติ เจ้าอาวาสวัดสว่างฟ้าพฤฒาราม (เปลี่ยนชื่อจากวัดนาเกลือ พ.ศ. 2485)

[29] สัมภาษณ์นาวาเอก โอภาส คงรัตนะวิทยา อายุ 61 ปี ฐานทัพเรือสัตหีบ

[30] สัมภาษณ์พระครูวิบูลย์ธรรมบาล อายุ 66 พรรษา เจ้าอาวาสวัดสัตหีบองค์ปัจจุบัน

[31] ต้นยาง : เจาะรูลึกๆ แล้วใช้ไฟลนให้น้ำมันไหลออกมา บริเวณหลังโรงเรียนธรรมสิริ เดิมเป็นป่ายางจำนวนมาก ปัจจุบันเหลือไม่กี่ต้น

[32] ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าตากฯ พักไพร่พลที่เมืองระยอง หลวงบางละมุงได้ถือหนังสือพม่ามาเพื่อจะนำไปให้พระยาจันทบูรยอมอ่อนน้อม

[33] สัมภาษณ์พระอธิการวันชัย ฐานนิสุสโร เจ้าอาวาสวัดบ้านค่ายและนายไม้ วิทยาคุณ อายุ 81 ปี หมู่ 5 ตำบลบ้านค่าย

[34] นายเทียม เรืองภักดี ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 4 ตำบลบ้านค่าย เป็นผู้สำรวจโคกโบสถ์

[35] สัมภาษณ์นายเคี้ยง สุทธิศรี อายุ 80 ปี หมู่ 4 ตำบลบ้านค่าย อำเภอบ้านค่าย หน้า 493

[36] สัมภาษณ์พระนคร สันตนคโร อายุ 75 ปี เคยอยู่เรือรบหลวงแม่กลอง (เรือธง) ได้ทำยุทธนาวีที่เกาะช้างกับเรือลามอสปิเกร์ เพื่อนในเรือรบธนบุรีและชลบุรีตายหลายคน

[37] สัมภาษณ์พระครูปริยัติวิภูษิต รองเจ้าอาวาสวัดพลับ อายุ 57 พรรษา